ПАЛАТА № 6

I

У лікарняному дворі стоїть невеликий флігель, оточений цілим лісом реп'яхів, кропиви і диких конопель. Дах на ньому іржавий, димар наполовину обвалився, східці коло ґанку згнили й поросли травою, а від штукатурки залишилися самі тільки сліди. Переднім фасадом стоїть він до лікарні, заднім — дивиться в поле, від якого одме-жовує його сірий паркан лікарні із цвяхами. Ці цвяхи, звернуті вістрями догори, і паркан, і самий флігель мають той особливий сумний, занедбаний вигляд, що буває в нас тільки в лікарень та тюремних будівель.

Якщо ви не боїтесь пожалитися кропивою, то ходімо вузькою стежкою, яка веде до флігеля, і подивимось, що робиться всередині. Відчинивши перші двері, ми входимо в сіни. Тут під стінами й коло груби навалено цілі гори лікарняного мотлоху. Матраци, старі, порвані халати, панталони, сорочки з синіми смужками, зовсім негодяще, стоптане взуття — все це дрантя звалене в купи, зібгане, переплутане, гниє і задушливо смердить.

На мотлоху завжди з люлькою в зубах лежить сторож Микита, старий відставний солдат з поруділими нашивками. У нього суворе, виснажене обличчя, навислі брови, що надають обличчю виразу степової вівчарки, і червоний ніс; він невисокий на зріст, на вигляд сухорлявий і жилавий, але постава в нього поважна і кулаки здоровенні. Належить він до числа тих простодушних, статечних, старанних і тупих людей, які над усе на світі люблять порядок і тому певні, що їх треба бити. Він б'є в обличчя, в груди, в спину, по чому попаде, і певен, що без цього не було б тут порядку.

Далі ви заходите до великої, просторої кімнати, що займає весь флігель, якщо не рахувати сіней. Стіни тут вимазані брудно-блакитною фарбою, стеля закопчена, як у курній хаті,— видно, що тут узимку курять

груби й буває чадно. Вікна зсередини спотворені залізними ґратами. Підлога сіра і скалкувата. Смердить кислою капустою, ґнотовим гаром, блощицями й аміаком, і цей сморід в першу хвилину справляє на вас таке враження, начебто ви заходите до звіринця.

В кімнаті стоять ліжка, пригвинчені до підлоги. На них сидять і лежать люди в синіх лікарняних халатах і по-старовинному в ковпаках. Це — божевільні.

Всіх їх тут п'ять чоловік. Тільки один з благородного стану, а інші всі міщани. Перший від дверей, високий, худорлявий міщанин з рудими блискучими вусами і заплаканими очима, сидить, підперши голову, і дивиться в одну точку. День і ніч він сумує, похитуючи головою, зітхаючи й гірко усміхаючись; у розмовах він рідко коли бере участь і на запитання звичайно не відповідає. їсть і п'є ЕІН машинально, коли дають. Болісний, тяжкий кашель, худорлявість і рум'янець на щоках свідчать, що в нього починаються сухоти.

Далі за ним маленький, жвавий, дуже рухливий старик з гострою борідкою і з чорним кучерявим, як у негра, волоссям. Удень він прогулюється по палаті від вікна до вікна або сидить на своїй постелі, підібгавши по-турецькому ноги, і безугавно, як снігур, насвистує, тихо співає й хихикає. Дитячі веселощі та жваву вдачу виявляє він і вночі, коли встає, щоб помолитися богу, тобто постукати себе кулаками в груди й поколупати пальцем у дверях. Це жид Мойсейко, дурник, що збожеволів років з двадцять тому, коли в нього згоріла шапочна майстерня.

З усіх пожильців палати № 6 тільки йому одному дозволяється виходити з флігеля і навіть з двору лікарні на вулицю. Таким привілеєм він користувався здавна, мабуть, як старий пожилець лікарні і як тихий, нешкідливий дурник, міський блазень, що його давно вже звикли бачити на вулицях, оточеним хлопчаками і собаками. У халатику, в смішному ковпаку і в туфлях, іноді босоніж і навіть без панталон, він ходить вулицями, спиняючись коло воріт і крамничок, і просить копієчку. В одному місці дадуть йому квасу, в другому — хліба, в третьому —

копієчку, отож повертається він до флігеля звичайно ситим і багатим. Все, що він приносить з собою, відбирає в нього Микита на свою користь. Робить це солдат грубо, сердито, вивертаючи кишені і закликаючи бога в свідки, що він ніколи вже більше не пускатиме жида на вулицю і що безладдя для нього гірш за все на світі.

Мойсейко любить прислужувати. Він подає товаришам воду, вкриває їх, коли вони сплять, обіцяє кожному принести з вулиці по копієчці й пошити по новій шапці; він же годує ложкою свого сусіда з лівого боку, паралітика. Робить це не з жалю і не з яких-небудь міркувань гуманного характеру, а наслідуючи й мимоволі підкоряючись своєму сусідові з правого боку, Громову.

Іван Дмитрович Громов, мужчина років тридцяти трьох, з благородних, колишній судовий пристав і губернський секретар, хворіє на манію переслідування. Він або лежить на постелі, згорнувшись калачиком, або ходить з кутка в куток, ніби для моціону, а сидить дуже рідко. Він завжди збуджений, схвильований і напружений якимось неясним, непевним чеканням. Досить найменшого шарудіння в сінях чи крику надворі, щоб він підвів голову й почав прислухатися: чи не по нього це йдуть? Чи не його шукають? І обличчя його при цьому виявляє крайній неспокій і огиду.

Мені подобається його пшроке вилицювате обличчя, завжди бліде й нещасне, воно відбив&є в собі, як у дзеркалі, змучену боротьбою й тривалим страхом душу. Гримаси його дивні й хворобливі, але тонкі рири, покладені на його обличчя глибоким, щирим стражданням, розумні й інтелігентні, і в очах теплий, здоровий блиск. Подобається мені він сам, чемний, послужливий і надзвичайно делікатний в поводженні з усіма, крім Микити. Коли хто-небудь впускає ґудзик чи ложку, він швидко схоплюється з постелі й підіймає. Кожного ранку він вітає своїх товаришів з добрим ранком, лягаючи спати — бажає їм доброї ночі.

Крім постійно напруженого стану й кривляння, божевілля його виявляється ще в такому. Іноді вечорами він загортається в свій халатик

і, тремтячи всім тілом, цокочучи зубами, починає швидко ходити з кутка в куток і поміж ліжок. Схоже на те, начебто в нього сильна лихоманка. З того, як він раптом спиняється й поглядає на товаришів, видно, що йому хочеться сказати щось дуже важливе, та, мабуть, гадаючи, що його не слухатимуть або не зрозуміють, він нетерпляче струшує головою й ходить знову. Але незабаром бажання говорити бере гору над усякими міркуваннями, і він дає собі волю й говорить запально й пристрасно. Мова його безладна, гарячкова, як маячіння, поривчаста і не завжди зрозуміла, але зате в ній чути, і в словах, і в голосі, щось надзвичайно хороше. Коли він говорить, ви впізнаєте в ньому божевільного і людину. Важко передати на папері його божевільну мову* Говорить він про людську підлоту, про насильство, що топче правду, про прекрасне життя, яке колись буде на землі, про грати на вікнах, що нагадують йому кожної хвилини про тупість ї жорстокість напасників. Виходить безладне, нескладне попурі із старих, але ще недоспіва-них пісень.

II

Років з дванадцять-п'ятнадцять тому в місті, на найголовнішій вулиці, у власному будинку проживав чиновник Громов, людина солідна й заможна. У нього було два сини: Сергій і Іван. Бувши вже студентом четвертого курсу, Сергій захворів на скоротечні сухоти й помер, і ця смерть ніби стала початком цілого ряду нещасливих подій, які раптом посипалися на родину Громових. Через тиждень після похорону Сергія старого батька було віддано до' суду за підробку й розтрати, і скоро він помер у тюремній лікарні від тифу. Будинок і все рухоме майно були продані з молотка, і Іван Дмитрович з матір'ю залишилися без будь-яких засобів.

Раніше, при батькові, Іван Дмитрович, проживаючії в Петербурзі, де вій учився в університеті, одержував шіст-десят-сімдесят карбованців на місяць і не мав ніякої уяви про нужду, а тепер йому довелося різко змінити своє життя. Він повинен був з ранку до ночі давати копійчані уроки, братися за переписування і все-таки голодувати, бо весь заробіток посилав матері на прожиття. Такого життя не витримав Іван

Дмитрович: він занепав духом, захирів і, кинувши університет, поїхав додому. Тут, у маленькому місті, він з протекції дістав посаду вчителя в повітовій школі, але не зійшовся з товаришами, не сподобався учням і скоро кинув посаду. Померла мати. Він з півроку ходив без посади, живлячись тільки хлібом і водою, потім пішов у судові пристави. Цю посаду він займав доти, поки не був звільнений через хворобу.

Він ніколи, навіть за молодих студентських років, не справляв враження здорового. Завжди він був блідий, худий, легко піддавався простуді, мало їв, погано спав, Від однієї чарки вина в нього паморочилася голова і починалась істерика. Його завжди вабило до людей, але через свою дратівливу вдачу й підозріливість він ні з ким близько не сходився і друзів не мав. Про городян він завжди висловлювався з презирством, кажучи, що їхнє грубе неуцтво і соцне тваринне життя здаються йому мерзенними й огидними. Говорив він тенором, голосно, гаряче і не інакше, як гніваючись і обурюючись, або із захватом і подивом, і завжди щиро. Про що, бувало, не заговориш з ним, він усе зводить до одного: в місті Душно й нудно жити, в громадянства нема вищих інтересів, воно живе сірим, безглуздим життям, урізноманітнюючи його насильством, грубою розпустою і лицемірством; падлюки ситі й одягнуті, а чесні живляться крихтами; потрібні школи, місцева газета з чесним напрямом^ театр, публічні читання, згуртованість інтелігентних сил; треба, щоб громадянство усвідомило себе і жахнулось. У своїх міркуваннях про людей він уживав густих фарб, тільки білої і чорної, не визнаючи ніяких відтінків; людство поділялося в нього на чесних і падлюк; середини ж не було. Про жінок і кохання він завжди говорив палко, з захопленням, але жодного разу не був закоханий.

У місті, незважаючи на різкість його суджень і нервовість, його любили й позаочі ласкаво називали Ванею. Його природна делікатність, послужливість, порядність, моральна чистота і його поношений сюртучок, хворобливий вигляд і родинне нещастя викликали добре, тепле й сумне почуття; до того ж він був добре освічений і начитаний, знав, на думку

городян, усе і був у місті чимось на зразок ходячого довідкового словника.

Читав він дуже багато. Бувало, все сидить у клубі, нервово смикає борідку й перегортає журнали і книги; і з обличчя його видно, що він не читає, а ковтає, ледве встигнувши розжувати. Можна думати, що читання було одною з його хворобливих звичок, бо він з однакового жадібністю накидався на все, що потрапляло йому до рук, навіть на торішні газети й календарі. Дома в себе читав він завжди лежачи.

III

Одного осіннього ранку, піднявши комір свого пальта і чалапаючи по грязюці, провулками й задвірками ішов Іван Дмитрович до якогось міщанина, щоб одержати по виконавчому листку. Настрій у нього був похмурий, як завжди ранками. В одному з провулків зустрілися йому два арештанти в кайданах і з ними четверо конвойних з рушницями. Раніше Іван Дмитрович часто зустрічав арештантів, і кожного разу вони збуджували в ньому почуття жалю і ніяковості, а тепер ця зустріч справила на нього якесь особливе, чудне враження. Йому раптом чомусь здалося, що його теж можуть закувати в кайдани і так само вести по грязюці в тюрму. Побувавши в міщанина ї повертаючись до себе додому, він зустрів коло пошти знайомого поліцейського наглядача, який привітався й пройшов з ним вулицею кілька кроків, і чомусь це здалося йому підозрілим. Дома цілий день йому не йшли з голови арештанти й солдати з рушницями, і незрозуміла душевна тривога заважала йому читати і зосередитись. Увечері він не запалював у себе світла, а вночі не спав і все думав про те, що його можуть заарештувати, закувати і посадити в тюрму. Він не знав за собою ніякої вини і міг поручитися, що і в майбутньому ніколи не вб'є, не підпалить і не вкраде; але хіба важко зробити злочин випадково, мимоволі, і хіба не можливий наклеп, нарешті, судова помилка? Недарма ж віковічний народний досвід навчає жебрацької долі та арештантської неволі не зарікатись. А судова помилка при теперішньому судовому розгляді дуже можлива, і нема в ній нічого дивного. Люди, які по-службовому, по-діловому ставляться до

чужого страяодання, наприклад, судді, поліцейські, лікарі, з часом призвичаївшись, загартовуються в такій мірі, що хотіли б, та не можуть ставитися до своїх клієнтів інакше, як формально; з цього боку вони нічим не відрізняються від мужика, який на задвірках ріже баранів і телят і не помічає крові. А при формальному, бездушному ставленні до особи для того, щоб невинну людину позбавити всіх громадянських прав і засудити па каторгу, судді треба тільки одного: часу. Тільки часу на додержання деяких формальностей, що за них судді дістають платню, а потім — усьому кінець. Шукай потім справедливості й захисту в цьому маленькому брудному місті, за двісті верст від залізниці! Та й чи не смішно думати про справедливість, коли всяке насильство сприймається громадянством, як розумна й доцільна необхідність, і всякий акт милосердя, наприклад, виправдувальний вирок, викликає цілий вибух незадоволеного, мсти-вдго почуття?

Вранці Іван Дмитрович підвівся з постелі охоплений жахом, з холодним потом на лобі, зовсім уже певний, що його можуть заарештувати кожної хвилини. Якщо вчорашні важкі думки так довго не покидали його,— міркував він,— то, значить, у них є частина правди. Не могли ж вони, справді, прийти в голову без усякого приводу.

Городовий не поспішаючи пройшов повз вікна: це недарма. Ось два чоловіки спинилися коло дому й мовчать. Чому вони мовчать?

І для Івана Дмитровича настали тяжкі дні і ночі. Всі, хто проходив повз вікна і заходив у подвір'я, здавалися шпигунами і сищиками. Опівдні звичайно справник проїжджав парою по вулиці; це він їхав з свого приміського маєтку до поліцейського правління, але Іванові Дмитровичу здавалося кожного разу, що він їде занадто швидко і з якимось особливим виразом: очевидно, поспішає оповістити, що в місті виявився дуже важливий злочинець. Іван Дмитрович здригався від кожного дзвінка і стукоту у ворота, мучився, коли зустрічав у хазяйки нову людину; прп зустрічі з поліцейськими і жандармами усміхався й насвистував, щоб здаватися байдужим. Він не сцав цілісінькі ночі, чекаючи арешту, але голосно хропів і зітхав, як сонний, щоб хазяйці

здавалося, що він спить; адже якщо не спить, то, значить, його гризе сумління — який доказ! Факти і здорова логіка переконували його, що всі ці страхи — нісенітниця і психопатія, що в арешті і в тюрмі, якщо поглянути на справу ширше, но суті, нема нічого страшного,— аби совість спокійна; але чим розумніше й логічніше він міркував, тим дужчою і тяжчою ставала душевна тривога. Це було схоже на те, як один пустельник хотів вирубати собі місцинку в незайманому лісі: чим старанніше він працював сокирою, тим густіше й дужче розростався ліс. Іван Дмитрович кінець кінцем, побачивши, що це марна річ, зовсім перестав міркувати і весь поринув у розпач і страх.

Він став усамітнюватись і уникати людей. Служба й раніше була йому огидна, а тепер вона стала для нього нестерпною. Він боявся, що його як-небудь підведуть, покладуть йому пепомітно в кишеню хабара і потім викриють, або "він сам випадково зробить у казенних паперах помилку, рівнозначну підробці, чи загубить чужі гроші. Дивно, що ніколи раніше його думка не була такою гнучкою й винахідливою, як тепер, коли він кожного дня вигадував тисячі різноманітних приводів до того, щоб серйозно побоюватися за свою свободу і честь. Але зате значно послабшав інтерес до зовнішнього світу, зокрема до книг, і стала дуже зраджувати пам'ять.

Весною, коли зійшов сніг, у яру коло кладовища знайшли два напівзгнилі трупи-— баби і хлопчика, з ознаками не своєї смерті. В місті тільки й розмови було, що про ці трупи та невідомих убивць. Іван Дмитрович, щоб не подумали, що це він убив, ходив вулицями й усміхався, а при зустрічі з знайомими бліднув, червонів і починав запевняти, що нема підлішого злочину, як убивство слабких і беззахиспих. Та ця брехня скоро втомила його, і після деякого міркування він вирішив, що в його становищі найкраще — це сховатися в хазяйчин льох. У льоху просидів він день, потім ніч і другий день, дуже змерз і, дочекавшись присмерку, потай, як злодій, пробрався до себе в кімнату. До світанку простояв він серед кімнати, не ворушачись і прислухаючись. Рано-вранці, до схід сонця до хазяйки прийшли пічники. Іван Дмитрович добре знав, що вони прийшли для того, щоб перекладати

в кухні піч, але страх підказував йому, що це поліцейські, переодягнені пічниками. Він потихеньку вийшов з квартир]! і, охоплений жахом, без шапки і сюртука побіг вулицею. За ним, гавкаючи, бігли собаки, кричав десь позаду мужик, у вухах свистіло повітря, і Іванові Дмитровичу здавалося, що насильство всього світу згромадилося за його спиною й женеться за ним.

Його затримали, привели додому і послали хазяйку по лікаря. Лікар Андрій Юхимович, про якого мова далі, приписав холодні примочки на голову і лавровишневі краплі, сумно похитав головою і пішов, сказавши хазяйці, що вже більше він не прийде, бо не слід заважати людям божеволіти. А що дома не було з чого жити й лікуватися, то незабаром Івана Дмитровича вирядили до лікарні й поклали його там у палаті для венеричних хворих. Він не спав ночами, вередував і турбував хворих, і незабаром, з розпорядження Андрія Юхимовича, його перевели до палати № 6.

Через рік у місті вже зовсім забули про Івана Дмитровича, і книги його, які хазяйка скинула в сани під повіткою, порозтягали хлопчаки.

IV

Сусід Івана Дмитровича ліворуч, як я вже сказав, жид Мойсейко, а сусід праворуч — прегладкий, майже круглий мужик з тупим, зовсім безтямним обличчям. Це — нерухома, ненажерлива й неохайна тварина, що давно вже втратила здатність мислити й почувати. Від нього завжди йде гострий, задушливий сморід.

Микита, що прибирає після нього, б'є його страшенно, з усього розмаху, не шкодуючи своїх кулаків; і страшне тут не те, що його б'ють,— до цього можна звикнути,— а те, що ця отупіла тварина не відповідає на побої ні звуком, ні рухом, ні виразом очей, а тільки злегка похитується, як важка бочка.

П'ятий і останній пожилець палати .№6 — міщанин, що служив колись сортувальником на пошті, маленький, худорлявий блондин з добрим, але трохи лукавим обличчям. З розумних, спокійних очей, які дивляться ясно й весело, видно, що він собі на умі і має якусь дуже важливу й приємну таємницю. У нього є під подушкою й під матрацом щось таке, чого він нікому не показує, але не від страху, що можуть відібрати чи вкрасти, а з соромливості. Іноді він підходить до вікна і, обернувшись до товаришів спиною, надіває собі щось на груди й дивиться, нахиливши голову; якщо в цей час підійти до нього, він зніяковіє й зірве щось з грудей. Але таємницю його розгадати не важко.

— Поздоровте мене,— каже він часто Іванові Дмитровичу,— мене представлено до Станіслава другого ступеня із зіркою. Другий ступінь із зіркою дають тільки іноземцям, але для мене чомусь хочуть зробити виняток,— усміхається він, здивовано знизуючи плечима.— От уже, правду сказати, не сподівався!

— Я в цьому нічого не розумію,— похмуро заявляє Іван Дмитрович.

— Але знаєте, чого я рано чи пізно доб'юся? — каже далі колишній сортувальник, лукаво мружачи очі.— Я неодмінно одержу шведську "Полярну зірку". Орден такий, що варто поклопотатись. Білий хрест і чорна стрічка. Це дуже гарно.

Мабуть, ніде в іншому місці життя не таке одноманітне, як у флігелі. Ранком хворі, крім паралітика і товстого мужика, вмиваються в сінях з великого цебра і втираються полами своїх халатів; після цього ц'ють з олов'яних кухлів чай, що його приносить з головного корпусу Микита. Кожному належить по одному кухлю. Опівдні їдять борщ з кислої капусти і кашу, на вечерю їдять кашу, що залишилася від обіду. У перервах лежать, сплять, дивляться у вікна й ходять з кутка в куток. І так щодня. Навіть колишній сортувальник говорить усе про ті самі ордени.

Свіжих людей рідко бачать у палаті № 6. Нових божевільних лікар давно вже не приймає, а охочих одвідувати будинки для божевільних небагато на цьому світі. Раз на два місяці буває у флігелі Семен "Назарович, цирульник. Як він стриже божевільних, і як Микита допомагає йому робити це, і який переполох зчиняється серед хворих кожного разу, коли з'являється п'яний, усміхнений цирульник, ми не говоритимемо.

Крім цирульника, ніхто не заглядає у флігель. Хворі приречені бачити день у день самого тільки Микиту.

А втім, недавно в корпусі лікарні пішла досить дивна чутка.

Пустили чутку, що палату № 6 нібито став одвідувати лікар.

V

Дивна чутка!

Лікар Андрій Юхимович Рагін — незвичайна людина в своєму роді. Кажуть, що замолоду був він дуже побожним і готував себе до духовної кар'єри, і що, скінчивши 1863 року курс у гімназії, він мав намір вступити до духовної академії, та нібито його батько, доктор медицини і хірург, гостро поглузував з нього й заявив категорично, що не вважатиме його за свого сина, якщо він піде в попи. Чи це правда — не знаю, але сам Андрій Юхимович не раз признавався, що він ніколи не ночував покликання до медицини і взагалі до спеціальних наук.

Як би там не було, скінчивши курс медичного факультету, він на священика не постригся. Побожності він не виявляв і на духовну особу на початку своєї лікарської кар'єри був схожий так само мало, як тепер.

Зовнішність у нього була важка, груба, мужицька; своїм обличчям, бородою, плоским волоссям і міцною, незграбною поставою нагадує він

трактирника на великому шляху, вгодованого, нестриманого й крутого. Обличчя суворе, вкрите синіми жилками, очі маленькі, ніс червоний. При високому зрості й широких плечах у нього величезні руки і ноги; здається, стукне кулаком — душа геть. Але ступає він тихо і ходить обережно, вкрадливо; при зустрічі у вузькому коридорі він завжди перший спиняється, щоб дати дорогу, і не басом, як сподіваєшся, а тонким, лагідним тенорком каже: "Пробачте!" В нього на шиї невелика пухлина, яка заважає йому носити тверді крохмальні комірці, і тому він завжди ходить у м'якій полотняній чи ситцевій сорочці. Взагалі, одягається він не по-лікарському. Одну й ту саму пару він тягає років по десять, а новий одяг, який він звичайно купує в жидівській крамниці, здається на ньому таким самим поношеним і пом'ятим, як старий; у тому ж самому сюртуку він і хворих приймає, і обідає,

І в гості ходить; та це не через скупість, а через цілковиту байдужість до своєї зовнішності.

Коли Андрій Юхимович приїхав до міста, щоб прийняти посаду, "богоугодний заклад" перебував у жахливому стані. В палатах, коридорах і на подвір'ї лікарні важко було дихати від смороду. Служники з лікарні, сиділки та їхні діти спали в палатах разом із хворими. Скаржилися, що життя нема через тарганів, блощиць і мишей. У хірургічному відділенні не переводилась бешиха. На всю лікарню було тільки два скальпелі і жодного термометра, у ванних держали картоплю. Доглядач, кастелянша і фельдшер грабували хворих, а про старого лікаря, попередника Андрія Юхимовича, розповідали, ніби він потай продавав з лікарні спирт і завів собі з сиділок і хворих жінок цілий гарем. У місті добре знали про ці безладдя і навіть перебільшували їх, але ставилися до них спокійно; одні виправдували їх тим, що в лікарню лягають тільки міщани і мужики, які не можуть бути невдоволені, бо дома живуть значно гірше, ніж у лікарні; не рябчиками ж їх годувати! Інші на виправдання говорили, що самому місту без допомоги земства не під силу утримувати добру лікарню; слава богу, що хоч погана, та є. А молоде земство не відкривало лікарні ні в місті, ні поблизу, посилаючись на те, що місто вже має свою лікарню.

Оглянувши лікарню, Андрій Юхимович прийшов до висновку, що це установа непутяща і дуже шкідлива для здоров'я жителів. На його думку, найрозумніше, що можна було зробити, це — випустити хворих на волю, а лікарню закрити. Та він розміркував, що для пього не досить самої тільки його волі і що це була б марна річ; якщо фізичну і моральну нечистоту прогнали з одного місця, вона перейде на інше; треба чекати, коли вона сама вивітриться. До того ж, якщо люди відкривали лікарню й терплять її в себе, то, значить, вона їм потрібна; забобони і вся ця життєва гидота і мерзота потрібні, бо вони з часом перетворюються на що-небудь путнє, як гній на чорнозем. На землі нема нічого такого доброго, що в своєму першоджерелі не мало б гидоти.

Прийнявши посаду, Андрій Юхимович поставився до не-порядків, як видно, досить байдуже. Він попросив тільки служників з лікарні і сиділок не ночувати в палатах і поставив дві шафи з інструментами; а доглядач, кастелянша, фельдшер і хірургічна бешиха залишилися на своїх місцях.

Андрій Юхимович дуже любить розум і чесність, але, щоб улаштувати навколо себе життя розумне й чесне, йому бракує характеру і віри в своє право. Наказувати, забороняти і обстоювати він зовсім не вміє. Схоже на те, начебто він дав обітницю ніколи не підвищувати голосу й не вживати наказової форми. Сказати "дай" або "принеси" йому важко; коли йому хочеться їсти, він нерішуче покашлює й каже кухарці: "Як би мені чаю..." або: "Як би мені пообідати". А сказати доглядачеві, щоб він перестав красти, або прогнати його, чи зовсім скасувати цю непотрібну паразитичну посаду — йому зовсім не під силу. Коли обманюють Андрія Юхимовича, або підлещуються до нього, чи дають підписати явно підлий рахуігок, то він червоніє, як рак, і почуває себе винним, а рахунок усе-таки підписує; коли хворі скаржаться йому на голод чи на грубих сиділок, він ніяковіє й провинно бурмоче:

— Гаразд, гаразд, я розберусь потім... Мабуть, тут непорозуміння...

Попервах Андрій Юхимович працював дуже старанно. Він приймав щодня з ранку до обіду, робив операції і навіть мав акушерську практику.

Дами говорили про нього, що він уважний і чудово вгадує хвороби, особливо дитячі й жіночі. Але згодом діло помітпо надокучило йому своєю одноманітністю й очевидною марністю. Сьогодні приймеш тридцять хворих, а завтра, дивись, насунуло їх тридцйть п'ять, а післязавтра сорок, і так день у день, з року в рік, а смертність у місті не зменшується, і хворі не перестають ходити. Подати серйозну допомогу сорока прихожим хворим з ранку до обіду нема фізичної змоги, значить, мимоволі виходить самий обман. Прийнято звітного року дванадцять тисяч хворих, значить, просто кажучи, обдурені дванадцять тисяч чоловік. А класти серйозно хворих у палати й ходити коло них за правилами науки теж не можна, бо правила є, а науки нема; якщо ж облишити філософію і педантично додержуватись правил, як інші лікарі, то для цього насамперед потрібні чистота і вентиляція, а не бруд, здорова їжа, а не щі з смердючої кислої капусти, і добрі помічники, а не злодії.

Та й навіщо заважати людям умирати, якщо смерть є нормальний і законний кінець кожного? Що з того, коли який-небудь купчик або чиновник проживе зайві п'ять, десять років? А якщо вбачати мету медицини в тому, що ліки полегшують страждання, то мимоволі постає запитання: навіщо їх полегшувати? По-перше, кажуть, що страждання роблять людину більш досконалою, і, по-друге, якщо людство справді навчиться полегшувати свої страждання пілюлями і краплями, то воно зовсім занедбає релігію і філософію, в яких досі зн&одило не тільки захист від уся-, кого лиш, а навіть щастя. Пушкін перед смертю зазнавав страшних мук, бідолаха Гейтіе кілька років лежав паралізований; чому ж не похворіти якому-небудь Андрієві Юхимовичу чи Мотроні Савівні, в яких життя беззмістовне і було б зовсім пусте й схоже на життя амеби, якби не страждання?

Пригнічуваний такими міркуваннями, Андрій Юхимович опустив руки й став ходити до лікарні не кожного дня.

VI

Життя його проходить так. Звичайно він устає ранком годині о восьмій, одягається і п'є чай. Потім сідає в себе в кабінеті читати або йде до лікарні. Тут, у лдкарні, у вузькому темному коридорчику сидять амбулаторні хворі, чекаючи прийому. Повз них, гупаючи чобітьми по цегляній долівці, бігають служники ї сиділки, проходять худі хворі в халшгах, проносять мерців і посуд з нечистотами, плачуть діти, дме протяг. Андрій Юхимович знає, що для хворих на пропасницю, сухотних і взагалі вразливих хворих такі умови дуже важкі, але що зробиш? В приймальні зустрічає його фельдшер Сергій Сергійович, маленький, товстий чоловік з голеним, чисто вимитим пухлим обличчям, з лагідними плавними манерами і в новому просторому костюмі, схожий більше на сенатора, ніж на* фельдшера. В місті віп має величезну практику, ходить —у білому галстуку і вважає себе більш обізнаним, ніж лікар, який зовсім не має практики. У кутку, в приймальні, стоїть великий образ у кіоті, з важкою лампадою, коло нього — ставник у білому чохлі; на стінах висять портрети архієреїв, краєвид Святогорського монастиря і вінки з сухих волошок. Сергій Сергійович релігійний і любить благоліпність. Образ поставлено його коштом; неділями в приймальні хто-небудь з-хворих, з його наказу, читає вголос акафіст, а після читання сам Сергій Сергійович обходить усі палати з кадилом і кадить у них ладаном.

Хворих багато, а часу мало, і тому справа обмежується самим тільки коротким опитуванням і видачею яких-небудь ліків, як-от летючої мазі чи рицини. Андрій Юхимович сидить, підперши щоку кулаком, замисливши сь, і машинально ставить запитання. Сергій Сергійович теж сидить, потирає свої ручки і зрідка втручається.

■■— Хворіємо й нужду терпимо через те,— каже він,— що господу милосердному погано молимось. Еге ж!

Під час прийому Андрій Юхимович не робить ніяких операцій; він давно вже одвик від них, і вигляд крові його неприємно хвилює. Коли йому доводиться розкривати дитині рота, щоб заглянути в горло, а дитина кричить і захищається рученятами, то від шуму у вухах в нього

наморочиться голова й виступають сльози на очах. Він квапиться приписати ліки і махає руками, щоб жінка швидше винесла дитину.

На прийомі скоро йому надокучають боязкість хворих та їхня нетямучість, близькість благоліпного Сергія Сергійовича, портрети на стінах і свої власні запитання, що їх він ставить незмінно вже понад двадцять років. І він виходить, прийнявши п'ять-шість хворих. Решту без нього приймає фельдшер.

З приємною думкою, що, слава богу, приватної практики в нього давно вже нема і що йому ніхто не перешкодить, Андрій Юхимович, прийшовши додому, негайно сідає в кабінеті за стіл і починає читати. Читає він дуже багато і завжди з великою охотою. Половина платні йде в нього на купівлю книг, і з шести кімнат його квартири три завалено книгами і старими журналами. Найбільше він любить твори з історії і філософії; а з медицини він передплачує тільки "Врача", якого завжди починає читати з йінця. Читання кожного разу триває без перерви по кілька годин і його не стомлює. Читає він не так швидко й поривчасто, як колись читав Іван Дмитрович, а повільно, проникливо, часто спиняючись на місцях, які йому подобаються або незрозумілі. Біля книги завжди стоїть графинчик з горілкою і лежить солоний огірок або мочене яблуко просто на сукні, без тарілки. Через кожних півгодини він, не відриваючи очей від книги, наливає собі чарку горілки й випиває, потім, не дивлячись, намацує огірок і відкушує шматочок.

О третій годині він обережно підходить до кухонних дверей, кашляє й каже:

— Дар'юшко, як би мені пообідати...

Після обіду, досить поганого й неохайного, Андрій Юхимович ходить по своїх кімнатах, схрестивши на грудях руки, і думає. Б'є четверта година, потім п'ята, а він усе ходить і думає. Часом риплять кухонні двері і з'являється з них червоне, заспане обличчя Дар'юшки.

Андрію Юхимовичу, чи вам не пора пиво пити? — питає вона заклопотано.

— Ні, ще не час...—відповідає він.—Я почекаю... почекаю...

Надвечір звичайно приходить поштмейстер, Михайло Авер'янович, єдина у всьому місті людина, товариство якої Андрія Юхимовича не обтяжує. Михайло Авер'янович колись був дуже багатим поміщиком і служив у кавалерії, але розорився і через нестатки вступив під старість до поштового відомства. В нього бадьорий, здоровий вигляд, розкішні сиві бакени, манери добре вихованої людини й гучний приємний голос. Він добрий і чутливий, але запальний. Коли на пошті хто-небудь з одвідувачів протестує, не погоджується або просто починає розмовляти, то Михайло Авер'янович багровіє, труситься всім тілом і кричить громовим голосом: "Замовчіть!" — тому поштова філія давно вже набула репутації установи, в якій страшно бувати. Михайло Авер'янович поважає і любить Андрія Юхимовича за освіченість і благородство душі, а до інших обивателів ставиться згорда, як до своїх підлеглих.

— А ось і я! — каже він, входячи до Андрія Юхимовича.— Здрастуйте, мій дорогий! Мабуть, я вже набрид вам, га?

— Навпаки, дуже радий,— відповідає йому лікар.— Я завжди радий вам.

Приятелі сідають у кабінеті на диван і якийсь час мовчки курять.

— Дар'юшко, як би нам пива! — каже Андрій Юхимович.

Першу пляшку випивають теж мовчки: лікар — задумавшись, а Михайло Авер'янович — з веселим, пожвавленим виглядом, як людина, що має розповісти щось дуже цікаве. Розмову завжди розпочинає лікар.

— Який жаль,— каже він повільно і тихо, похитуючи головою й не дивлячись в очі співрозмовникові (він ніколи не дивиться в очі),— який великий жаль, шановний Ми-хайле Авер'яновичу, що в нашому місті зовсім нема людей, які б уміли й любили вести розумну й цікаву розмову. Це величезна для нас втрата. Навіть інтелігенція не підноситься над пошлістю; рівень її розвитку, запевняю вас, нітрохи не вищий, ніж у нижчого стану.

— Цілковита правда. Згоден.

— Ви самі зволите знати,—каже далі лікар тихо і повільно,— що на цьому світі все незначне й нецікаве, крім вищих духовних проявів людського розуму. Розум проводить різку межу між тварипою і людиною, натякає на божественність останньої і певною мірою навіть заступає їй безсмертя, якого нема. Виходячи з цього, розум є єдиним можливим джерелом насолоди. А ми не бачимо й не чуємо навколо себе розуму,— значить, ми позбавлені насолоди. Щоправда, в нас є книжки, але це зовсіхМ не те, що жива розмова і єднання. Якщо дозволите зробити не дуже вдале порівняння, то книжки — це ноти, а розмова — спів.

— Цілковита правда.

Настає мовчання. З кухні виходить Дар'юшка і з виразом тупої скорботи, підперши кулачком обличчя, спиняється в дверях, щоб послухати.

— Ех! — зітхає Михайло Авер'янович.— Захотіли від нинішніх розуму!

І він розповідає, як жилося колись здорово, весело й цікаво, яка була в Росії розумна інтелігенція і як високо вона ставила поняття про честь і дружбу. Позичали гроші без векселя, і вважалося за ганьбу не подати руку допомоги товаришеві в скруті. А які були походи, пригоди, сутички, які товариші, які жінки! А Кавказ — який дивний край! А дружина одного батальйонного командира, чудна жінка, надівала офіцерський одяг і

їздила вечорами в гори, сама, без провідника. Капнуть, що в аулах у неї був роман з якимсь князьком.

— Царице небесна, матінко...— зітхає Дар'юшка.

— А як пили! Як їли! А які були одчайдушні ліберали! Андрій Юхимович слухає й не чує, він про щось думає

і сьорбає пиво.

— Мені часто сняться розумні люди і розмови з ними,— каже він несподівано, перебиваючи Михайла Авер'яно-вича.— Мій батько дав мені прекрасну освіту, але під впливом ідей шістдесятих років примусив мене стати лікарем. Мені здається, що коли б я тоді не послухався його, то тепер був би в самому центрі розумового руху. Мабуть, був би членом якого-небудь факультету. Звичайно, розум теж не вічний і минущий, але ви вже знаєте, чому я до нього прихильний. Життя є досадна пастка. Коли мисляча людина досягає змужнілості і доходить до зрілої свідомості, то вона мимоволі почуває себе ніби в пастці, з якої нема виходу. Справді, проти її волі покликано її якоюсь випадковістю з небуття до життя... Навіщо? Хоче вона дізнатися про зміст і мету свого існування, їй не кажуть або кажуть нісенітниці; вона стукає — їй не відчиняють; до неї приходить смерть — теж проти її волі. І ось, як у тюрмі, люди, зв'язані спільним нещастям, почувають себе легше, коли сходяться до гурту, так і в житті не помічаєш пастки, коли люди, схильні до аналізу й узагальнень, сходяться разом і діляться гордими, вільними ідеями. З цього погляду розум є насолода .незамінна.

— Цілковита правда.

Не дивлячись співрозмовникові в очі, тихо і з паузами, Андрій Юхимович далі говорить про розумних людей та розмови з ними, а Михайло Авер'янович уважно слухає його і погоджується: "Цілковита правда".

— А ви не вірите в безсмертя душі? — раптом питає поштмейстер.

— Ні, шановний Михайле Авер'яновичу, не вірю й не маю підстав вірити.

— Признатися, і в мене є сумнів. А хоча, проте, в мене є таке почуття, начеб'го я ніколи не помру. Ой, думаю собі, старий хрін, помирати пора! А в душі якийсь голосочок: не вір, не помреш!..

На початку десятої години Михайло Авер'янович іде додому. Надіваючи в передпокої шубу, він каже, зітхаючи:

— Однак, в яку глушину занесла нас доля! Найдосад-ніше, що тут і помирати доведеться. Ех!..

VII

Провівши приятеля, Андрій Юхимович сідає за стіл і знову починає читати. Тишу вечора і потім ночі не порушує жоден звук, і час, здається, спиняється й завмирає разом з лікарем над книгою, і здається, що нічого не існує, крім цієї книги й лампи з зеленим ковпаком. Грубе, мужицьке обличчя лікаря потроху освітлюється усмішкою зворушення й захоплення перед поступом людського розуму. "О, чому людина не безсмертна? — думає він.— Навіщо, мозкові центри і звивини, навіщо зір, мова, самопочуття, геній, якщо всьому цьому судилося піти в землю і, кінець кінцем, охолонути разом з земною корою, а потім мільйони років без сенсу і без мети кружляти з Землею навколо Сонця. Для того, щоб охолонути й потім кружляти, зовсім не треба витягати з небуття людину з її високим, майже божим розумом, і потім, немов на глум, обертати її в глину.

Обмін речовин! Але яке боягузтво втішати себе цим[сурогатохм безсмертя! Позасвідомі процеси, що відбуваються в природі, нижчі навіть за людську дурість, бо в ду* рості є все-таки свідомість і воля, а в

процесах — анічо^ гісінько. Тільки боягуз, в якого більше страху перед емер-" тю, піж гідності, може тішити себе тим, що тіло його згодом буде жити в траві, в камені, в жабі... Бачити свов безсмертя в обміні речовин так само дивно, як пророку* вати блискуче майбутнє футлярові після того, як розби-* лася й стала непридатною дорога скрипка".

Коли б'є годинник, Андрій Юхимович відкидається на сиинку крісла й заплющує очі, щоб трохи подумати. І зненацька під впливом хороших думок, вичитаних з книги, він кидає погляд на своє минуле й сучасне. Минуле огидне, краще й не згадувати про нього. А в сучасному те саме, що в минулому. Він знає, що в той час, коли його думки кружляють разом з охололою Землею навколо Сонця, поряд з лікарською квартирою, у великому корпусі нудяться люди в хворобах і фізичному бруді; може, хто-небудь не спить і воює з нужею, хто-небудь заражається бешихою або стогпе від туго затягнутої пов'язки; може, хворі грають в карти з сиділками й п'ють горілку. У звітному році було обдурено дванадцять тисяч чоловік; вся лікарняна справа, як і двадцять років тому, побудована на крадіжках, чварах, плітках, кумівстві, на грубому шарлатанстві, і лікарня, як і перше, являє собою установу неморальну й дуже шкідливу для здоров'я жителів. Він знає, що в палаті № б, за ґратами, Микита б'є хворих і що Мойсейко щодня ходить по місту і жебрачить.

З другого ж боку, йому чудово відомо, що останніх двадцять п'ять років з медициною сталася казкова зміна. Коли він учився в університеті, йому здавалося, що медицину скоро спіткає доля алхімії й метафізики, а тепер, коли він читає ночами, медицина зворушує його і збуджує в ньому подив і навіть захоплення. Справді, який несподіваний блиск, яка революція! Завдяки антисептиці роблять операції, що їх великий Пирогов вважав неможливими навіть іп Бре 1. Звичайні земські лікарі наважуються робити резекцію колінного суглоба, на сто розтинів черева один тільки випадок смерті, а кам'яна хвороба вважається за таку дрібницю, що про неї навіть не пишуть. Радикально виліковується сифіліс. А теорія спадковості, гіпнотизм, відкриття Пастера і Коха, гігієна з статистикою, а наша російська земська медицина? Психіатрія з її

теперішньою класифікацією хвороб, методами розпізнавання й лікування — це в порівнянні з тим, що було, цілий Ельбрус. Тепер божевільним не ллють на голову холодну воду і не надівають на них гамівних сорочок; їх утримують по-людському і навіть, як пишуть у газетах, улаштовують для них спектаклі і бали. Андрій Юхимович знає, що при теперішніх поглядах і смаках така мерзота, як палата № 6, можлива хіба тільки за двісті верст від залізниці, в місті, де міський голова і всі гласні — малограмотні міщани, які бачать в лікарі жерця, якому треба вірити без будь-якої критики, хоч би він вливав у рот розтоплене олово; а в іншому місці публіка й газети давно б уже рознесли на шматки цю маленьку Бастілію 1.

"Ну що ж? — питає себе Андрій Юхимович, розплющуючи очі.— Що ж із того? І антисептика, і Кох, і Пас-тер, а суть справи нітрохи не змінилася. Хворобливість і смертність ті ж самі. Божевільним улаштовують бали і спектаклі, а на волю їх все-таки не випускають. Значить, все дурниця і суєта, і різниці між кращою віденською клінікою і моєю лікарнею, власне, нема ніякої".

Але скорбота і почуття, схоже на заздрість, заважають йому бути байдужим. Це, мабуть, від утоми. Важка голова схиляється до книги, він кладе під обличчя руки, щоб м'якше було, і думає:

"Я служу шкідливій справі й одержую платню від людей, яких обманюю; я нечесний. Але ж сам по собі я ніщо, я тільки частина необхідного соціального зла: всі повітові .чиновники шкідливі і задарма одержують платню... Значить, у моїй нечесності винен не я, а час... Якби народився я на двісті років пізніше, я був би іншпм".

Коли б'є третю годину, він гасить лампу і йде в спальню. Спати йому не хочеться.

VIII

Років зо два тому земство розщедрилось і ухвалило видавати по триста карбованців щороку як допомогу на підсилення медичного персоналу в міській лікарні аж до відкриття земської лікарні, 1 на допомогу Андрієві Юхимовичу було запрошено містом повітового лікаря Євгенія Федоровича Хоботова. Це ще дуже молода людина — йому нема й тридцяти,— високий брюнет з широкими вилицями й маленькими очицями; мабуть, предки його були інородцями. Приїхав він у місто без копійки грошей, з невеликим чемоданчиком і з молодою негарною жінкою, яку він називає своєю кухаркою. У цієї жінки немовля. Ходить Євгеній Федорович у кашкеті з козирком і у високих чоботях, а зимою в кожушку. Він близько зійшовся з фельдшером Сергієм Сергійовичем і з казначеем, а інших чиновників називає чомусь аристократами і цурається їх. У всій квартирі в нього є тільки одна книжка — "Найновіші рецепти віденської клініки за 1881 р.". Ідучи до хворого, він завжди бере з собою й цю книжку. В клубі вечорами грає він у більярд, а карт не любить. Дуже охоче вживає в розмові такі слова, як "морока", "мантифолія з оцтом", "годі тобі тінь наводити" і т. ін.

В лікарні він буває двічі на тиждень, обходить палати її приймає хворих. Цілковитий брак антисептики і кровососні банки обурюють його, але нових порядків віп не заводить, боячись образити цим Андрія Юхимовича. Свого колегу Андрія Юхимовича він вважає старим шахраєм, підозріває, що в нього є великі кошти, і потай заздрить йому. Він охоче посів би його місце.

IX

В один з весняних вечорів, в кінці березня, коли вже на землі не було снігу і в лікарнянохму саду співали шпаки, лікар вийшов провести до воріт свого приятеля поштмейстера. Якраз в цей час у двір входив жид Мойсейко, що вертався із здобиччю. Він був без шапки і в мілких калошах на босу ногу і в руках тримав невеличку торбиночку з милостинею.

— Дай копієчку! — звернувся він до лікаря, тремтячи з холоду і усміхаючись.

Андрій Юхимович, що ніколи не вмів відмовляти, подав йому гривеник.

"Як це недобре,— подумав він, дивлячись на його босі ноги з червоними худими щиколотками; — Адже мокро".

І, спонукуваний почуттям, схожим і на жаль, і па гидливість, він пішов до флігеля слідом за євреєм, поглядаю-

чи то на його лисину, то на щиколотки. Коли лікар входив, з купи мотлоху схопився Микита й виструнчився.

— Здрастуй, Микито,— сказав лагідно Андрій Юхимович.—Як би цьому євреєві чоботи абощо, а то простудиться.

— Слухаю, ваше високоблагородіє. Я скажу наглядачеві.

— Будь ласка. Ти попроси його від мого імені. Скажи, що я просив.

Двері з сіней до палати були відчинепі. Іван Дмитрович, лежачи на ліжку і підвівшись на лікоть, з тривогою прислухався до чужого голосу і раптом упізнав лікаря. Він весь затрусився від гніву, схопився і з червоним, злим обличчям, з виряченими очима вибіг на середину палати.

— Лікар прийшов! — крикнув він і зареготав.— На-решті-таки! Панове, вітаю, лікар ушановує нас своїм візитом! Проклята гадина! — заверещав він і в несамовитості, якої ще ніколи не бачили в палаті, тупнув ногою.— Вбити цю гадину! Ні, мало вбити! Втопити у відхіднику!

Андрій Юхимович, почувши це, виглянув з сіней у палату й спитав лагідно:

— За що?

— За що? — крикнув Іван Дмитрович, наближаючись до нього з загрозливим виглядом і судорожно запинаючись у халат.— За що? Злодій! — промовив він з огидою і стуляючи губи так, нібито хотів плюнути.— Шарлатан! Кат!

— Заспокойтеся,— сказав Андрій Юхимович, провинно усміхаючись.— Запевняю вас, я ніколи нічого не крав, що ж до іншого, то, напевне, ви дуже перебільшуєте. Я бачу, що ви на мене сердиті. Заспокойтеся, прошу вас, якщо можете, і скажіть спокійно: за що ви сердиті?

— А за що ви мене тут тримаєте?

— За те, що ви хворі.

— Так, хворий. Але ж десятки, сотні божевільних гуляють на волі, бо ваше неуцтво неспроможне відрізнити їх від здорових. Чому ж я і от ці нещасні повинні сидіти тут за всіх, як козли відпущепня? Ви, фельдшер, наглядач і вся ваша лікарняна наволоч з морального боку незрівнянно нижчі за кожного з нас, чому ж ми сидимо, а ви ні? Де логіка?

— Моральна сторона і логіка тут ні до чого. Все залежить від випадку. Кого посадили, той сидить, д кого не посадили, той гуляє, от і все. В тому, що я лікар, а ви душевнохворий, нема ні моральності, ні логіки, а сама тільки пуста випадковість.

Ю А. Чеков

— Цієї дурниці я не розумію...— глухо промовив Іван Дмитрович і сів на своє ліжко.

Мойсейко, якого Микита не насмілився обшукувати при лікарі, розклав у себе на ліжку шматочки хліба, папірці й кісточки і, все ще тремтячи від холоду, щось швидко й співуче заговорив по-єврейськи. Мабуть, він уявив, що відкрив крамничку.

— Відпустіть мене,— сказав Іван Дмитрович, і голос у нього затремтів.

— Не можу.

— Та чому ж? Чому?

— Тому, що на це нема в мене права. Подумайте, яка користь вам з того, якщо я відпущу вас? Ідіть. Вас затримають городяни або поліція й повернуть назад.

— Так, так, це правда...— проговорив Іван Дмитрович і потер собі лоба.— Це жахливо! Але що ж мені робити? Що?

Голос Івана Дмитровича і його молоде розумне обличчя 8 гримасами сподобались Андрієві Юхимовичу. Йому захотілось приголубити молоду людину й заспокоїти її. Він сів поруч нього на постіль, подумав і сказав:

— Ви питаєте, що робити? Найкраще у вашому стані — втекти звідси. Але, на жаль, це марна річ. Вас затримають. Коли суспільство захищає себе від злочинців, пси-хічнохворих і взагалі незручних людей, то воно непереможне. Вам залишається одне: заспокоїтись на думці, що ваше перебування тут необхідне.

— Нікому воно не потрібне.

— Раз існують тюрми і будинки для божевільних, то мусить же хто-небудь сидіти в них. Не ви — то я, не я — то хто-небудь третій. Підождіть, коли в далекому майбутньому закінчать своє існування тюрми і будинки для божевільних, то не буде ні ґрат на вікнах, ні халатів. Звичайно, такий час рано чи пізно настане.

Іван Дмитрович глузливо усміхнувся.

— Ви жартуєте,—сказав він, мружачи очі.— Таким ванам, як ви і ваш помічник Микита, нема ніякого діла до майбутнього, але можете бути певні, шановний пане, настануть кращі часи! Хай я висловлююсь пошло, смійтесь, але засяє зоря нового життя, переможе правда, і на нашій вулиці буде свято! Я не діждуся, здохну, а зате чиї-небудь правнуки діждуться. Вітаю їх від усієї душі й радію, радію за них! Вперед! Хай поможе вам бог, друзі!

Іван Дмитрович з блискучими очима підвівся і, простягаючи руки до вікна, казав далі з хвилюванням у голосі:

— З-за цих ґрат благословляю вас. Хай живе правда! Радію!

— Я не бачу особливої причини радіти,— сказав Андрій Юхимович, якому рух Івана Дмитровича здався театральним і в той же час дуже сподобався.— Тюрем і будинків для божевільних не буде, і правда, як ви зволили висловитися, переможе, але ж суть речей не зміниться, закони природи залишаться ті ж самі. Люди хворітимуть, старітимуться і вмиратимуть так само, як і тепер. Хоч би яка чудова зоря освітлювала ваше життя, все ж кінець кінцем вас заб'ють у труну й кинуть у яму.

— А безсмертя?

— Е, киньте!

— Ви не вірите, ну, а я вірю. У Достоєвського чи у Вольтера хтось каже, що якби не було бога, то його вигадали б люди. А я глибоко вірю, що коли нема безсмертя, то рано чи пізно його винайде великий людський розум.

— Добре сказано,— промовив Андрій Юхимович, усміхаючись від задоволення.— Це добре, що ви вірите. З такою вірою можна жити, розкошуючи навіть замурованому в стіні. Ви зволили де-небудь дістати освіту?

— Так, я був в університеті, але не скінчив.

— Ви мисляча і вдумлива людина. За всяких обставин ви можете знаходити заспокоєння в самому собі. Вільне й глибоке мислення, що прагне зрозуміти життя, і цілковита зневага до безглуздої суєти світу — ось два блага, вищі за яких ніколи не знала людина. І ви можете володіти ними, хоч би ви жили за трьома гратами. Діоген жив у бочці, проте був щасливіший за всіх царів земних.

— Ваш Діоген був бовдур,— похмуро промовив Іван Дмитрович.— Що ви мені кажете про Діогена та про якесь там розуміння! — раптом розсердився він і схопився.— Я люблю життя, люблю жагуче. У мене манія переслідування, постійний хворобливий страх, але бувають хвилини, коли мене охоплює жадоба життя, і тоді я боюся збожеволіти. Страшенно хочу жити, страшенно!

Він схвильовано пройшовся по палаті і сказав, знизивши голос:

— Коли я мрію, мене одвідують примари. До мене ходять якісь люди, я чую голоси, музику, і здається мені, що я гуляю по якихось лісах, на березі моря, і мені так жагуче хочеться суєти, турбот... Скажіть мені, ну, що там нового? — спитав Іван Дмитрович.— Що там?

— Ви про місто бажаєте знати чи взагалі?

— Ну, спочатку розкажіть мені про місто, а тоді взагалі.

— Що ж? У місті нестерпно нудно... Ні з ким слова ска-вати, нікого послухати. Нових людей нема. А втім, приїхав недавно молодий лікар Хоботов.

— Він ще при мені приїхав. Що, хам?

— Так, некультурна людина. Дивно, знаєте... З усього видно, в наших столицях нема розумового застою, є поступ — значить, повинні бути там і справжні люди, але чомусь кожного разу звідти присилають до нас таких людей, що хоч не дивись. Нещасне місто!

— Так, нещасне місто! — зітхнув Іван Дмитрович і засміявся.— А взагалі як? Що пишуть у газетах і журналах?

У палаті вже було темно. Лікар підвівся і стоячи почав розповідати, що пишуть за кордоном і в Росії і який помічається тепер напрям думки. Іван Дмитрович уважно слухав і ставив запитання, але раптом, наче згадавши щось жахливе, схопився за голову й ліг на постіль, спиною до лікаря.

— Що з вами? — спитав Андрій Юхимович.

— Ви від мене не почуєте більше жодного слова! — грубо промовив Іван Дмитрович.— Облиште менеї

— Чому ж?

— Кажу вам: облиште! Якого дідька?

Андрій Юхимович знизав плечима, зітхнув і вийшов. Проходячи через сіни, він сказав:

— Як би тут прибрати, Микито... Страшенно важкий Дух!

— Слухаю, ваше високоблагородіє!

"Яка приємна молода людина! — думав Андрій Юхимович, ідучи до €ебе на квартиру.— За весь час, що я тут живу, це, здається, перша, з

якою можна поговорити. Він уміє міркувати й цікавиться саме тим, чим треба".

Читаючи і потім лягаючи спати, він весь час думав про Івана Дмитровича, а прокинувшись другого дня ранком, згадав, що вчора познайомився з розумною й цікавою людиною, і вирішив піти до неї ще раз при першій пагоді.

Іван Дмитрович лежав у такій самій позі, як учора, обхопивши голову руками й підібгавши ноги. Обличчя його не було видно.

— Здрастуйте, мій друже,— сказав Андрій Юхимович.— Ви не спите?

— По-перше, я вам не друг,— проговорив Іван Дмитрович у подушку, — а по-друге, ви даремно клопочетесь: ви не доб'єтесь від мене жодного слова.

— Дивно...— пробурмотів Андрій Юхимович, зніяковівши.— Учора ми розмовляли так мирно, але раптом ви чогось образилися й зразу обірвали... Мабуть, я висловився як-небудь невдало або, може, висловив думку, що супе-, речить вашим переконанням...

— Еге ж, так я вам і повірю! — сказав Іван Дмитрович, підводячись і дивлячись на лікаря глузливо і з тривогою; очі в нього були червоні.— Можете йти шпигувати й випитувати в інше місце, а тут вам нема чого робити. Я ще вчора зрозумів, чого ви приходили.

— Дивна фантазія! — усміхнувся лікар.— Значить, ви вважаєте, що я шпигун?

— Так, вважаю... Шпигун або лікар, до якого поклали мене на випробування,— це однаково.

— Ах, який ви, справді, вибачте... дивак!

Лікар сів на табурет біля постелі і докірливо похитав головою.

— Але припустимо, що ви маєте рацію,— сказав він.— Припустимо, що я зрадницькії ловлю вас па слові, щоб виказати поліції. Вас заарештовують і потім судять. Але хіба на суді і в тюрмі вам буде гірше, ніж тут? А якщо зашлють на поселення і навіть на каторгу, то хіба це гірше, ніж сидіти в цьому флігелі? Гадаю, не гірше... Чого ж боятися?

Як видно, ці слова вплинули на Івана Дмитровича. Він спокійно сів.

Була п'ята година вечора — час, коли звичайно Андрій Юхимович ходить у себе по кімнатах і Дар'юшка питає його, чи не пора йому пиво пити. Надворі була тиха, ясна погода.

— А я по обіді вийшов прогулятися та ось і зайшов, як бачите,— сказав лікар.— Зовсім весна.

— Тепер який місяць? Березень? — спитав Іван Дмитрович.

— Так, кінець березня.

— Грязько надворі?

— Ні, не дуже. В саду вже стежечки.

— Тепер добре б проїхатись у колясці куди-небудь за місто,— сказав Іван Дмитрович, потираючи свої червоні очі, наче спросоння,— потім вернутися додому б у теплий, затишний кабінет і... полікуватися в порядного лікаря від головного болю... Давно вже я не жив по-людськи... А тут гидко! Нестерпно гидко!

Після вчорашнього збудження він був стомлений, млявий і говорив неохоче. Пальці в нього тремтіли, і по обличчю видно було, що в нього дуже боліла голова.

— Між теплим, затишним кабінетом і цією палатою нема ніякої різниці,— сказав Андрій Юхимович.— Спокій і задоволення людини не поза нею, а в ній самій.

— Тобто як?

— Звичайна людина жде доброго чи поганого зовні, тобто від коляски і кабінету, а мисляча — від самої себе.

— Ідіть проповідуйте цю філософію в Греції, де тепло й пахне померанцем, а тут вона не до клімату. З ким це я говорив про Діогена? З вами, чи що?

— Так, учора зі мною.

— Діоген не потребував кабінету і теплого приміщення; там і так жарко. Лежи собі в бочці та їж апельсини й маслини. А якби довелося йому в Росії жити, то він не те що в грудні, а в травні попросився б до кімнати. Мабуть, скорчило б від холоду:

— Ні. Холоду, як і взагалі всякого болю, можна не відчувати. Марк Аврелій сказав: "Біль є живе уявлення про біль; зроби зусилля волі, щоб змінити це уявлення, відкинь його, перестань жалітися,— і біль зникне". Це справедливо. Мудрець або просто мисляча, вдумлива людина відзначається саме тим, що зневажає страждання; вона завжди задоволена і ні з чого не дивується.

— Значить, я ідіот, бо я страждаю, незадоволений і дивуюся з людської підлоти.

— Це ви даремно. Якщо ви частіше будете вдумуватись, то ви зрозумієте, яке нікчемне все те зовнішнє, що хвилює нас. Треба прагнути розуміння життя, а в ньому справжнє благо.

— Розуміння...— скривився Іван Дмитрович.— Зовнішнє, внутрішнє... Вибачте, я цього не розумію. Я знаю тільки,— сказав він, встаючи й сердито дивлячись на лікаря,— я знаю, що бог створив мене з теплої крові і нервів, так!

А органічна тканина, якщо вона життєздатна, повинна реагувати на всяке подразнення. І я реагую! На біль я відповідаю криком і слізьми, на підлоту — обуренням, на мерзоту — огидою. На мою думку, це, власне, і зветься яшттям. Чим нижчий організм, тим він менше чутливий і тим слабкіше відповідає на подразнення, і чим вищий, тим він сприятливіший і енергійніше реагує на дійсність. Як не знати цього? Лікар, а не знає таких дрібниць! Щоб зневажати страждання, бути завжди задоволеним і ні з чого не дивуватися, треба дійти до ось такого стану,— і Іван Дмитрович показав на товстого, ожирілого мужика,— або ж загартувати себе стражданням до такої міри, щоб^утра-тити всяку чутливість до них, тобто, іншими словами, перестати жити. Вибачте, я не мудрець і не філософ,— казав далі Іван Дмитрович роздратовано,— і нічого я в цьому не розумію. Я неспроможний міркувати.

— Навпаки, ви прекрасно міркуєте.

— Стоїки, яких ви пародіюєте, були визначщ люди, але вчення їхнє застигло ще дві тисячі років тому, й нітрохи не посунулося вперед, і не буде рухатись, бо воно не практичне й не життєве. Воно мало успіх тільки в меншості, яка проводить своє життя в студіюванні й смакуванні всяких учень, а більшість не розуміла його. Вчення, що про-новідує байдужість до багатства, до вигод життя, зневагу до страждань і смерті, зовсім не зрозуміле для величезної більшості, бо ця більшість ніколи не знала ні багатства, ні вигод у житті; а зневажати страждання означало б для неї зневажати саме життя, бо вся людська істота складається з відчувань голоду, холоду, кривд, утрат і гамлетівського страху перед

смертю. В цих відчуваннях усе життя: воно може обтяжувати, можна ненавидіти його, але не зневажати. Так от, повторюю, вчення стоїків ніколи не може мати майбутнього, а прогресують, як бачите, від початку віку і до сьогодні боротьба, чутливість до болю, здатність відповідати на подразнення...

Іван Дмитрович раптом втратив хід своїх думок, спинився і досадливо потер чоло.

— Хотів сказати щось важливе, та збився,— сказав він.— Про що я? Ага! То от я й кажу: хтось із стоїків продав себе в рабство на те, щоб викупити свого ближнього. От бачите, значить, і стоїк реагував на подразнення, бо для такого великодушного акту, як знищення себе заради ближнього, потрібна обурена, співчутлива душа. Я забу" тут у тюрмі все, що вчив, а то б ще що-небудь пригадав.

А Христа взяти? Христос відповідав на дійсність тим, що плакав, усміхався, журився, гнівався, навіть нудьгував; він не з усмішкою йшов назустріч стражданням і не зневажав смерть, а молився в саду Гефсіманському, щоб його минула чаша цяя.

Іван Дмитрович засміявся й сів.

— Припустимо, спокій і задоволення людини не поза нею, а в ній самій,— сказав він.— Припустимо, треба зневажати страждання й ні з чого не дивуватись. Але ж ви на якій підставі проповідуєте це? Ви мудрець? Філософ?

— Ні, я не філософ, але проповідувати це повипеп кожен, бо це розумно.

— Ні, я хочу знати, чому ви в справі розуміння, зневаги до страждань тощо вважаєте себе компетентним? Хіба ви страждали коли-небудь? Ви маєте уяву про страждання? Дозвольте: вас у дитинстві шмагали?

— Ні, мої батьки ненавиділи тілесні кари.

— А мене батько бив жорстоко. Мій батько був крутий, гемороїдальний чиновник, з довгим носом і жовтою шиєю. Але будемо говорити про вас. За все ваше життя до вас ніхто не доторкнувся пальцем, ніхто вас не залякував, не бив; здорові ви, як бик. Росли ви під крильцем батька і вчилися його коштом, а потім зразу захопили синекуру. Понад двадцять років жили ви в безплатній квартирі, з опаленням, з освітленням, з прислугою, маючи до того право працювати, як і скільки ви захочете, хоч би й нічого не робити. З природи ви людина лінива, тендітна і тому старалися влаштовувати життя своє так, щоб ніщо вас не турбувало й не зрушувало з місця. Справи ви 'здали фельдшерові та іншій наволочі, а самі сиділи в теплі та в тиші, складали гроші, книжки читали, тішили себе думками про різну високу нісенітницю і (Іван Дмитрович подивився на червоний ніс лікаря) випивахом. Одним словом, Яліття ви не бачили, не знаєте його зовсім, а з дійсністю знайомі тільки теоретично. А зневажаєте ви страждання й ні з чого не дивуєтеся з дуже простої причини: суєта суєт, зовнішня і внутрішня, зневага до життя, страждання й смерті, розуміння, справжнє благо — все це філософія, якраз придатна для російського лежня. Бачите ви, наприклад, як мужик б'є жінку. Навіщо заступатись? Нехай б'є, однаково обоє помруть рано чи пізно; і той, що б'є, до того ж зневажає побоями не того, кого б'є, а самого себе. Пиячити безглуздо, непристойно, але пити — вмирати і не пити — вмирати. Приходить баба, зуби болять... Ну, що ж? Біль є уява про біль, і до того ж без хвороб не проживеш па цьому світі, всі помремо, а тому йди собі, бабо, геть, не заважай мені мислити і горілку пити. Молода людина просить поради, що робити, як жити; перше ніж відповісти, інший би задумався, а тут уже готова відповідь: прагни розуміння або справжнього блага. А що таке це фантастичне "справжнє благо"? Відповіді нема, звичайно. Нас тримають тут за гратами, гноять, мордують, але це прекрасно й розумно, бо між цією палатою і теплим, затишним кабінетом нема ніякої різниці. Зручна філософія: і робити нічого, і совість чиста, і мудрецем себе почуваєш... Ні, пане, це не філософія, не мислення, не широчінь поглядів, а лінь, факірство, очманілість... Так! — знову розсердився Іван Дмитрович.—

Страждання зневажаєте, а, мабуть, якби прищикнути вам дверима пальця, то загорлаєте на весь голос!

— А може, і не загорлаю,— сказав Андрій Юхимович, лагідно усміхаючись.

— Еге, як же! А от якби вас торохнув параліч або, скажімо, який-небудь дурень і нахаба, користуючись своїм становищем і чином, образив вас прилюдно, і ви знали, що це минеться йому безкарно,— ну, тоді б ви зрозуміли, як це посилати інших до розумінням справжнього блага.

— Це оригінально,— сказав Андрій Юхимович, сміючись від задоволення й потираючи руки,— Мене приємно вражає ваша схильність до узагальнень, а моя характеристика, яку ви тільки що зволили зробити, просто блискуча1. Признатися, розмова з вами дає мені величезне задоволення. Ну, я вас вислухав, тепер і ви зробіть ласку вислухайте мене...

XI

Ця розмова тривала ще близько години і, як видно, справила на Андрія Юхимовича глибоке враження. Він став ходити до флігеля щодня. Ходив він туди ранком і по обіді, і часто вечірня темрява заставала його за розмовою з Іваном Дмитровичем. Спершу Іван Дмитрович цурався його, підозрював у злому намірі и одверто виявляв свою неприязнь, а потім звик до нього і своє гостре поводження змінив на поблажливо-іронічне.

Незабаром по лікарні пішла чутка, що лікар Андрій Юхимович став відвідувати палату № 6. Ніхто —ні фельдшер, ні Микита, ні сиділки не могли зрозуміти, чого він ходив туди, чого просиджував там цілі години, про що розмовляв і чому не прописував рецептів. Вчинки його здавалися дивними. Михайло Авер'янович часто не заставав його дома, чого раніше

ніколи не траплялось, і Дар'юш-ка була дуже збентежена, бо лікар пив пиво уже не у визначений час і іноді навіть спізнювався на обід.

Одного разу, це було вже наприкінці червня, лікар Хоботов прийшов у якійсь справі до Андрія Юхимовича; не заставши його дома, він подався шукати його в дворі; тут йому сказали, що старий лікар пішов до душевнохворих. Зайшовши до флігеля і спинившись у сінях, Хоботов почув таку розмову:

— Ми ніколи не порозуміємось, і навернути мене в свою віру вам не вдасться,-— говорив Іван Дмитрович роздратовано,— З дійсністю ви зовсім не знайомі, і ніколи ви не страждали, а тільки, як п'явка, живилися біля чужих страждань, а я страждав безперервно з дня народження до сьогодні. Тому кажу одверто: я вважаю себе вищим за вас і компетентнішим в усіх відношеннях. Не вам учити мене.

— Я зовсім не маю наміру навертати вас у свою віру,— промовив Андрій Юхимович тихо і шкодуючи, що його не хочуть зрозуміти.— І не в цьому річ, мій друже. Річ не в тім, що ви страждали, а я ні. Страждання і радості минущі; облишмо їх, бог з ними. А річ у тому, що ми з вами мислимо; ми бачимо один в одному людей, здатних мислити й міркувати, і це робить нас солідарними, хоч би які різні були наші погляди. Якби ви знали, друже мій, як набридли мені загальне безумство, бездарність, тупість, і з якою радістю я кожного разу розмовляю з вами! Ви розумна людина, і мені приємно з вами.

Хоботов відчинив на вершок двері й заглянув до палати: Іван Дмитрович у ковпаку і лікар Андрій Юхимович сиділи поряд на постелі. Божевільний гримасував, здригався і судорожно закутувався в халат, а лікар сидів нерухомо, схиливши голову, і обличчя в нього було червоне, безпорадне, сумне. Хоботов знизав плечима, усміхнувся й переглянувся з Микитою. Микита теж знизав плечима.

Другого дня Хоботов приходив у флігель разом з фельдшером. Обидва стояли в сінях і підслухували.

— А наш дід, здається, зовсім здрейфив,— сказав Хоботов, виходячи з флігеля.

— Господи, помилуй нас, грішних! — зітхнув благоліпний Сергій Сергійович, старанно обходячи калюжі, щоб не забруднити своїх до блиску вичищених чобіт.— Признатися, шановний Євгенію Федоровичу, я давно вже чекав цього!

XII

Після того Андрій Юхимович став помічати навколо себе якусь таємничість. Служники, сиділки і хворі ири зустрічі з ним запитливо поглядали на нього й потім шепотілися. Дівчинка Маша, дочка доглядача, яку він любив зустрічати в саду лікарні, тепер, коли він з усмішкою підходив до неї, щоб погладити її по голівці, чомусь тікала від нього. Поштмейстер Михайло Авер'янович, слухаючи його, вже не казав: "Цілковита правда" — а в незрозумілому зніяковінні бурмотів: "Так, так, так..."—і дивився йа нього задумливо й сумно; чомусь він став радити своєму другові покинути горілку і пиво, але при цьому, як людина делікатна, говорив не просто, а натяками, розказуючи то про одного батальйонного командира, чудову людину, то про полкового священика, гарного хлопця, які иили й захворіли, але, покинувши пити, зовсім видужали. Два-три рази приходив до Андрія Юхимовича колега Хоботов; він теж радив покинути спиртні напої і без будь-.як'ого видимого приводу рекомендував пити бромистий калій.

У серпні Андрій Юхимович одержав від міського голови листа з проханням завітати в дуже важливій справі. Прийшовши в призначений час до управи, Андрій Юхимович застав там військового начальника, штатного доглядача повітової школи, члрна управи, Хоботова і ще якогось повного білявого пана, якого рекомендували йому як лікаря. Цей

лікар, з польським, важким для. вимови прізвищем, жив за тридцять верст від міста, на кінському заводі, і був тепер у місті проїздом.

— Тут заявочна з в&шої галузі,— звернувся член управи до Андрія Юхимовича після того, як усі привітались і сіли за стіл.— Ось Євгеній Федорович кажуть, що аптеці тіснувато в головному корпусі й що її треба б перевести в один із флігелів. Воно, звісно, це нічого, перевести можна, але головна причина — флігель ремонту захоче.

— Так, без ремонту не обійтися,— сказав Андрій Юхимович, подумавши.— Якщо, наприклад, флігель на розі пристосувати під аптеку, то на це, вважаю, потрібно буде мінімум карбованців з п'ятсот. Витрата непродуктивна.

Трохи помовчали.

— Я вже мав честь доповідати років з десять тому,— говорив далі Андрій Юхимович тихим голосом,— що ця лікарня в її теперішньому вигляді є для міста розкішшю не по коштах. Будували її в сорокових роках, але ж тоді були не ті кошти. Місто надто багато витрачає на непотрібні будівлі й зайві посади. Я думаю, на ці кошти можна було б, при інших порядках, утримувати дві зразкові лікарні.

— Так от і давайте заводити інші порядки! — жваво сказав член управи.

— Я вже мав честь доповідати: передайте медичну частину до відання земства.

— Так, передавайте земству гроші, а воно вкраде,— за^ сміявся білявий лікар.

— Це як водиться,— погодився член управи і теж засміявся.

Андрій Юхимович мляво й невиразно подивився на білявого лікаря і сказав:

— Треба бути справедливим.

Знову помовчали. Подали чай. Військовий начальник, чомусь дуже збентежений, торкнувся через стіл руки Андрія Юхимовича і сказав:

— Зовсім ви нас забули, докторе. А втім, ви монах: в карти не граєте, жінок не любите. Нудно вам з нашим братом.

Всі заговорили про те, як нудно порядній людині жити в цьому місті. Ні театру, ні музики, а на останньому танцювальному вечорі в клубі було близько двадцяти дам і тільки два кавалери. Молодь не танцює, а весь час товпиться біля буфету або грає в карти. Андрій Юхимович повільно й тихо, ні на кого не дивлячись, став говорити про те, як жаль, як глибоко жаль, що городяни витрачають свою життєву енергію, своє серце і розум на карти і плітки, а не вміють і не хочуть проводити час у цікавій розмові і в читанні, не хочуть користуватися насолодами, що дає розум. Тільки розум цікавий і вартий уваги, а все інше дріб'язкове й низьке. Хоботов уважно слухав свого колегу й раптом спитав:

— Андрію Юхимовичу, яке сьогодні число?

Діставши відповідь, він і білявий лікар тоном екзаменаторів, що почувають свою невмілість, стали питати в Андрія Юхимовича, який сьогодні день, скільки днів у році і чи правда, що в палаті № 6 живе визначний пророк.

У відповідь на останнє запитання Андрій Юхимович почервонів і сказав:

— Так, це хвора, але цікава молода людина. Більше йому не ставили ніяких запитань.

Коли він у прихожій надівав пальто, військовий начальник поклав йому руку на плече і сказав, зітхаючи:

— Нам, старим, на відпочинок пора!

Вийшовши з управи, Андрій Юхимович зрозумів, що це була комісія, призначена для дослідження його розумових здібностей. Він пригадав запитання, які ставили йому, почервонів, і чомусь тепер уперше в житті йому стало до болю жаль медицину.

"Боже мій,— думав він, згадуючи, як лікарі тільки що досліджували його,— адже вони так недавно слухали психіатрію, складали екзамен,— звідки ж це цілковите неуцтво? Вони й тями не мають про психіатрію-!"

І вперше у житті він відчув себе ображеним і розгніваним.

Того ж дня увечері був у нього Михайло Авер'янович. Не вітаючись, поштмейстер підійпюв до нього, взяв його за обидві руки і сказав схвильованим голосом:

— Дорогий мій, друже мій, доведіть мені, що ви вірите в мою щиру прихильність і вважаєте мене своїм другом... Друже мій! — І, не даючи говорити Андрієві Юхимовичу, він казав далі, хвилюючись: — Я люблю вас за освіченість і благородство душі. Слухайте мене, мій дорогий. Правила науки зобов'язують лікарів ховати від вас правду, але я по-військовому кажу щиру правду: ви недужі! Вибачте мені, мій дорогий, але це правда, це давно вже помітили всі навколо. Зараз мені лікар Євгеній Федорович казав, що для користі вашого здоров'я вам треба відпочити і розважитись. Цілковита правда! Чудово! Цими днями я беру відпустку і їду понюхати іншого повітря. Доведіть же, що ви мені друг, поїдьмо разом! Поїдьмо, згадаймо минуле.

— Я почуваю себе зовсім здоровим,— сказав Андрій Юхимович.— А їхати не можу. Дозвольте мені як-небудь інакше довести вам свою дружбу.

їхати кудись, невідомо чого, без кщіжок, без Дар'юшки, без пива, різко порушити порядок життя, що встановився за 20 років,— така ідея в першу хвилину здалася йому дикою і фантастичною. Але він згадав розмову, що була в управі, і важкий настрій, що його відчув, повертаючись з управи додому, і думка виїхати ненадовго з міста, де дуррі люди вважають його божевільним, сподобалась йому.

А ви, власне, куди маєте намір їхати? — спитав вія. — До Москви, до Петербурга, до Варшави... У Варшаві я провів п'ять найщасливіших років мого життя... Що за місто предивне! їдьмо, дорогий мій!

XIII

Через тиждень Андрієві Юхимовичу запропонували відпочити, тобто подати у відставку, до чого він поставився байдуже, а ще через тиждень він і Михайло Авер'янович уже сиділи в поштовому тарантасі і їхали до найближчої залізничної станції. Дні були холоднуваті, ясні, з голубим небом і прозорою далечінню. Двісті верст до станції проїхали за дві доби і по дорозі два рази ночували. Коли на поштових станціях подавали до чаю погано вимиті склянки або довго запрягали коней, Михайло Авер'янович багровів, трусився всім тілом і кричав: "Замовчіть! Не базікайте!" А сидячи в тарантасі, він, не перестаючи ні на хвилину, розповідав про свої подорожі по Кавказу й Царству Польському. Скільки було пригод, які зустрічі! Він говорив голосно і при цьому робив такі здивовані очі, що можна було подумати, що він брехав. До того ж, розповідаючи, він дихав в обличчя Андрієві Юхимовичу і реготав йому на вухо. Це турбувало лікаря і заважало йому думати й зосередитись.

Залізницею їхали з ощадності в третьому класі, у вагоні для некурців. Публіка наполовину була чиста. Михайло Авер'янович скоро з усіма

перезнайомився і, переходячи від лави до лави, голосно говорив, що не слід їздити цими обурливими залізницями. Скрізь шахрайство! Інша річ верхи на коні: ушквариш за один день сто верст і потім по* чуваєш себе здоровим і свіжим. А неврожаї в нас від того, що висушили Пінські болота. Взагалі непорядки страшні. Він розпалювався, говорив голосно й не давав говорити іншим. Ця нескінченна балаканина вперемішку з гучним реготом і багатозначними рухами втомила Андрія Юхимовича.

"Хто з нас двох божевільний? — думав він з досадою.— Чи я, що стараюся нічим не потурбувати пасажирів, чи цей егоїст, який гадає, що він тут найрозумніший і найцікавіший, і тому нікому не дає спокою?"

У Москві Михайло Авер'янович надів військовий сюртук без погонів і штани з червоними кантами. На вулиці він ходив у військовому кашкеті і в шинелі, і солдати віддавали йому честь. Андрієві Юхимовичу тепер здавалося, що ця людина з усього панського, що в неї колись було, розтринькала все добре і залишила собі саме тільки погане. Він любив, щоб йому прислужували, навіть коли це було зовсім непотрібне. Сірники лежали перед ним на столі, і він їх бачив, але кричав слузі, щоб той подав йому сірники; при покоївці він не соромився ходити в самій білизні; лакеям, усім без винятку, навіть старим, вій казав ти і, розсердившись, називав їх бовдурами і дурнями. Це, як здавалось Андрієві Юхимовичу, було по-панськи, але гидко.

Насамперед Михайло Авер'янович повів свого друга до Іверської. Він молився гаряче, з поклонами до землі і з слізьми, і, коли скінчив, глибоко зітхнув і сказав:

— Хоч і не віриш, та воно якось спокійніше, коли помолишся. Поцілуйте, голубчику!

Андрій Юхимович зніяковів і поцілував образ, а Михайло Авер'янович випнув губи і, похитуючи головою, помолився пошепки, і знову в нього на очі набігли сльози. Потім пішли до Кремля і подивилися там на Цар-пушку

і Цар-дзвона і навіть пальцями їх поторкали, помилувалися краєвидом на Замоскворіччя, побували в храмі Спасителя і в Румянцевському музеї.

Обідали вони в Тестова. Михайло Авер'янович довго розглядав меню, розгладжуючи бакени, і сказав тоном гурмана, що звик почувати себе в ресторанах, як дома:

— Подивимося, чим ви нас сьогодні нагодуєте, ангеле!

XIV

Лікар ходив, дивився, їв, пив, але почуття в нього було одне: досада на Михайла Авер'яновича. Йому хотілося відпочити від друга, піти від нього, сховатись, а друг вважав за свій обов'язок не відпускати його ні на крок від себе і давати йому якнайбільше розваг. Коли ні на що було дивитися, він розважав його розмовами. Два дні терпів Андрій Юхимович, а на третій сказав своєму другові, що він хворий і хоче залишитись на цілий день дома. Друг сказав, що в такому разі і він залишається. Справді, треба відпочити, а то так і ніг не вистачить. Андрій Юхимович ліг на диван, обличчям до спинки, і, зціпивши зуби, слухав свого друга, який палко запевняв його, що Франція рано чи пізно неодмінно розіб'є Німеччину, що в Москві дуже багато шахраїв і що по зовнішньому вигляду коня не можна робити висновків про його цінність. У лікаря почалися шум у вухах і серцебиття, але попросити друга вийти або помовчати він з делікатності не наважувався. На щастя, Михайлові Авер'яновичу надокучило сидіти в номері, і він по обіді пішов прогулятись.

Залишившись сам, Андрій Юхимович нарешті відпочивав. Як приємно лежати нерухомо на дивані й усвідомлювати, що ти сам у кімнаті! Справжнє щастя неможливе без самотності. Пропащий ангел зрадив бога, мабуть, тому, що захотів самотності, якої не знають ангели. Андрій Юхимович хотів думати про те, що він бачив і чув останніми днями, але Михайло Авер'янович не йшов йому з голови.

"А він же взяв відпустку і поїхав зі мною з дружби, з великодушності, — подумав лікар з досадою.— Нема нічого гіршого, як ця дружня опіка. Ось же, здається, він добрий, і великодушний, і веселун, а нудний. Нестерпно нудний. То ось же бувають люди, що завжди говорять самі тільки розумні й хороші слова, але почуваєш, що вони тупі люди".

В наступні по тому дні Андрій Юхимович удавав з себе хворого й не виходив з номера. Він лежав обличчям до спинки дивана і нудився, коли друг розважав його розмовами, або ж відпочивав, коли друга не було. Він досадував на себе за те, що поїхав, і на друга, який з кожним днем ставав усе балакучішим і розв'язнішим; настроїти свої думки на серйозний, піднесений лад йому ніяк не вдавалося.

"Це мені дошкуляє дійсність, про яку казав Іван Дмитрович,— думав він, сердячись на свою дріб'язковість.— А втім, дурниці... Приїду додому і все піде по-старому..."

І в Петербурзі те ж саме: він цілими днями не виходив з номера, лежав на дивані і вставав тільки для того, щоб випити пива.

Михайло Авер'янович весь час квапив їхати до Варшави.

— Дорогий мій, чого я туди поїду? — говорив Андрій Юхимович благаючим голосом.— їдьте самі, а мені дозвольте повернутись додому! Прошу вас!

— Нізащо!— протестував Михайло Авер'янович.— Це дивне місто. В ньому я провів п'ять найщасливіших років мого життя!

В Андрія Юхимовича не вистачило характеру домогтися свого, він, стиспувши серце, поїхав до Варшави. Тут він не виходив з номера, лежав на дивані і злостився на себе, на друга і на лакеїв, які вперто відмовлялись розуміти по-російськи, а Михайло Авер'янович, як звичайно, здоровий, бадьорий і веселий, з ранку до вечора гуляв по місту й

розшукував своїх старих знайомих. Кілька разів він на ночував дома. Після однієї ночі, проведеної невідомо де, він повернувся додому рано-вранці в дуже збудженому стані, червоний і непричесаний. Він довго ходив з кутка в куток, щось бурмочучи до себе, потім спинився й сказав:

— Честь насамперед!

Походивши ще трохи, він схопив себе за голову й промовив трагічним голосом:

— Так, честь насамперед! Будь проклята хвилина, коли мені вперше спало на думку їхати до цього Вавілона! Дорогий мій,— звернувся він до лікаря,— зневажайте мене: я програвся! Дайте мені п'ятсот карбованців!

Андрій Юхимович відрахував п'ятсот карбованців і мовчки віддав їх своєму другові. Той, усе ще багровий від сорому і гніву, безладно промимрив якусь непотрібну клятву, надів кашкет і вийшов. Повернувшись години через дві, він повалився в крісло, голосно зітхнув і сказав:

— Честь урятовано! їдьмо, мій друже! Жодної хвилини я не хочу залишатися в цьому проклятому місті. Шахраї! Австрійські шпигуни!

Коли приятелі повернулись до свого міста, був уже листопад, і на вулицях лежав глибокий сніг. Місце Андрія Юхимовича посідав лікар Хоботов; він жив ще в старій квартирі, дожидаючись, поки Дндрій Юхимович приїде і звільнить квартиру в лікарні. Негарна жінка, яку він називав своєю кухаркою, жила вже в одному з флігелів.

По місту ходили про лікарню нові плітки. Говорили, що негарна жінка посварилася з доглядачем і той нібито плазував перед нею на колінах, просячи вибачити.

Андрієві Юхимовичу першого ж дня після приїзду довелося шукати собі квартиру.

— Друже мій,— сказав йому несміливо поштмейстер,— вибачте за нескромне запитання: які кошти ви маєте?

Андрій Юхимович мовчки полічив свої гроші і сказав:

— Вісімдесят шість карбованців.

— Я не про те питаю,— проговорив збентежено Михайло Авер'янович, не зрозумівши лікаря.— Я питаю, які ви маєте кошти взагалі?

— Я ж і кажу вам: вісімдесят шість карбованців... Більше в мене нічого нема.

Михайло Авер'янович вважав лікаря чесною й благородною людиною, але все-таки підозрівав, що в нього в капіталу принаймні тисяч на двадцять. А тепер, довідавшись, що Андрій Юхимович злидар і що йому немає з чого жити, він чомусь раптом заплакав і обняв свого друга.

XV

Андрій Юхимович жив у тривіконному будиночку міщанки Бєлової. В цьому будиночку було тільки три кімнати, крім кухні. Дві з них, з вікнами на вулицю, займав лікар, а в третій і в кухні жили Дар'юшка і міщанка з трьома дітьми. Іноді до хазяйки приходив ночувати полюбовник, п'яний мужик, який ночами бушував і наводив на дітей і на Дар'юшку жах. Коли він приходив і, розсівшись у кухні, починав вимагати горілки, всім ставало дуже тісно, і лікар з жалю брав до себе плачучих дітей, клав їх у себе на підлозі, і це давало йому велике задоволення.

Вставав він, як і раніше, о восьмій годині і після чаю сідав читати свої старі книги й журнали. На нові в нього не було вже грошей. Чи тому, що

книжки були старі, чи, може, через зміну обстановки, читання вже не захоплювало його глибоко і стомлювало. Щоб не гаяти марно часу, він складав докладний каталог своїх книжок і наклеював до їх корінців квиточки, і ця механічна копітка робота здавалася йому цікавішою, ніж читання. Одноманітна копітка робота якимсь незрозумілим чином заколисувала його думки, він ні про що не думав, і час минав швидко. Навіть сидіти в кухні й чистити з Дар'юшкою картоплю або вибирати сміття з гречаних крупів йому здавалося цікавим. По суботах і неділях він ходив до церкви. Стоячи біля стіни й заплющивши очі, він слухав спів і думав про батька, про матір, про університет, про релігію; було спокійно, сумно, і потім, виходячи з церкви, він жалкував, що відправа так швидко скінчилася.

Він два рази ходив у лікарню до Івана Дмитровича, щоб поговорити з ним. Але обидва рази Іван Дмитрович був надзвичайно збуджений і злий; він просив дати йому спокій, бо йому давно вже набридла пуста балаканина, і казав, що в проклятих, підлих людей він за всі страждання просить тільки однієї нагороди — ув'язнення. Невже навіть у цьому йому відмовляють? Коли Андрій Юхимович прощався з ним обидва рази й бажав на добраніч, то він огризався й казав:

— До дідька!

І Андрій Юхимович не знав тепер, іти до нього втрете чи ні. А ціти хотілося.

Раніше по обіді Андрій Юхимович ходив по кімнатах і думав, а тепер він від обіду до вечірнього чаю лежав на дивані обличчям до спинки і поринав у дріб'язкові думки, що їх ніяк не міг перебороти. Йому було прикро, ЩО 38Г його понад двадцятилітню службу йому не дали ні пенсії, ні одноразової допомоги. Щоправда, він служив не чесно, але ж пенсію одержують усі службовці однаково, чесні вони чи ні. Сучасна справедливість і полягає саме в тому, що чинами, орденами і пенсіями нагороджуються не моральні якості й здібності, а взагалі служба, хоч би яка вона була. Чому ж він один повинен становити виняток? Грошей у

нього зовсім* не було. Йому було соромно проходити повз крамничку й дивитись на хазяйку. За пиво винні вже тридцять два карбованці. Міщанці Бєловій теж винні. Дар'юшка потай продає старий одяг і книжки і бреше хазяйці, що скоро лікар одержить дуже багато грошей.

Він сердився на себе за те, що витратив на подорож тисячу карбованців, яку він був наскладав. Як би тепер знадобилася ця тисяча! Йому було досадно, що йому не дають спокою люди. Хоботов вважав своїм обов'язком зрідка провідувати хворого колегу. Все було в ньому огидне Андрієві Юхимовичу: і сите обличчя, і поганий, поблажливий тон, і слово "колега", ї високі чоботи; а найогидніше було те, що він вважав за свій обов'язок лікувати Андрія Юхимовича і думав, що насправді лікує. Щоразу, відвідуючи його, він приносив пляшечку з бромистим калієм та нілюлі з ревеню.

І Михайло Авер'янович теж вважав своїм обов'язком навідувати друга й розважати його. Кожного разу вія входив до Андрія Юхимовича з удаваною розв'язністю, вимушено реготав і починав запевняти його, що він сьогодні має прекрасний вигляд і що справи, слава богу, йдуть на краще, і з цього можна було зробити висновок, що становище свого друга він вважав безнадійним. Він не сплатив ще свого варшавського боргу і був пригнічений важким соромом, був напружений і тому старався реготати голосніше і розповідати смішніше. Його анекдоти й розповіді здавалися тепер нескінченними і були мукою і для Андрія Юхимовича, і для нього самого.

При ньому Андрій Юхимович лягав звичайно на диван обличчям до стіни і слухав, зціпивши зуби; на його душу шарами лягав накип, і після кожного відвідування друга він почував, що накип цей стає все вищим і немов підступає до горла.

Щоб затамувати дріб'язкові почуття, він поспішав думати про те, що й він сам, і Хоботов, і Михайло Авер'янович мусять рано чи пізно загинути, не залишивши в природі навіть сліду. Якщо уявити, що через мільйон років повз земну кулю пролетить у просторі який-небудь дух, то він

побачить тільки глину й голі скелі. Все — і культура, і моральний закон — загине і навіть лопухами не проросте. Що ж важить сором перед крамарем, нікчемний Хоботов, важка дружба Михайла Авер'яновича? Все це дурниця і нісенітниця.

Але такі міркування вже не допомагали. Тільки-но він уявляв собі земну кулю через мільйон років, як із-за голої скелі виглядав Хоботов у високих чоботях або, напружено регочучи, Михайло Авер'янович, і навіть чути було соромливий шепіт: "А варшавський борг, голубчику, поверну цими днями... Неодмінно".

XVI

Одного разу Михайло Авер'янович прийшов по обіді, коли Андрій Юхимович лежав на дивані. Сталося так, що в той же час з'явився і Хоботов з бромистим калієм. Андрій Юхимович важко підвівся, сів і обперся руками об диван.

— А сьогодні, дорогий мій,— почав Михайло Авер'янович,— у вас колір обличчя значно кращий, ніж учора. Та ви молодець! їй-богу, молодець!

— Пора, пора видужувати, колего,— сказав Хоботов, позіхаючи.— Мабуть, вам самим набридла ця морока.

— І видужаємо,— весело сказав Михайло Авер'янович.— Іще років сто жити будемо! Ось так!

— Сто не сто, а на двадцять ще вистачить,— утішав Хоботов.— Нічого, нічого, колего, не журіться... Годі вам тінь наводити.

— Ми ще покажемо себе! — зареготав Михайло Авер'янович і поляскав друга по коліну.— Ми ще покажемо! Наступного літа, бог дасть, чкурнемо на Кавказ і весь його верхи об'їдемо — гоп! гоп! гоп! А з Кавказу вернемось, дивись, чого доброго, на весіллі гуляти будемо.—

Михайло Авер'янович лукаво підморгнув оком.— Оженимо вас, дружка милого... оженимо...

Андрій Юхимович раптом відчув, що накип підступав до горла: в нього страшенно забилося серце.

— Це пошло! — сказав він, швидко встаючи і відходячи до вікна.— Невже ви не розумієте, що говорите пошло-сті?

Він хотів говорити лагідно і ввічливо, але мимоволі рантом стиснув кулаки й підніс їх вище голови.

— Облиште мене! — крикнув він не своїм голосом, червоніючи й тремтячи всім тілом.— Геть! Обидва геть, обидва!

Михайло Авер'янович і Хоботов підвелись і вп'ялися в нього очима, спочатку здивовано, потім із страхом.

— Обидва геть! — усе ще кричав далі Андрій Юхимович.— Тупі люди! Дурпі люди! Не треба мені ні дружби, ні твоїх ліків, тупий чоловіче! Пошлість! Гидота!

Хоботов і Михайло Авер'янович, розгублено переглядаючись, позадкували до дверей і вийшли в сіни. Андрій Юхимович схопив пляшку з бромистим калієм і шпурнув їм услід; пляшечка з дзенькотом розбилася об поріг.

— Забирайтесь до дідька! — крикнув він плачучим голосом, вибігаючи в сіни.— До дідька!

Коли гості пішли, Андрій Юхимович, тремтячи, як у лихоманці, ліг на диван і довго ще повторював:

— Тупі люди! Дурні люди!

Коли він заспокоївся, то насамперед йому спало па думку, що бідпому Михайлові Авер'яновичу тепер, мабуть, страшенно соромно й важко на душі, і що все це жахливо. Ніколи раніше не траплялось нічого такого. Де ж розум і такт? Де розуміння речей і філософська байдужість?

Лікар цілу ніч не міг заснути від сорому й досади на себе, а ранком, годині о десятій, пішов до поштової контори й перепросив поштмейстера.

— Не згадуватимемо того, що сталося,— сказав, зітхаючи, зворушений Михайло Авер'янович, міцно потискуючи йому руку.—Хто старе споминає, той добра не має. Лю-бавкін! — раптом крикнув він так голосно, що всі листоноші і відвідувачі здригнулися.—— Подай стільця! А ти підожди! — крикнув він до жінки, яка крізь грати подавала йому рекомендованого листа.— Хіба не бачиш, що я зайнятий? Не будемо згадувати старого,— казав далі він ніжно, звертаючись до Андрія Юхимовича.— Сідайте, прошу вас, мій дорогий.

Він з хвилину мовчки погладжував собі коліна і потім сказав:

— У мене й на думці не було ображатися на вас. Хвороба — не свій брат, я розумію. Ваш припадок налякав нас учора з лікарем, і ми довго потім говорили про вас. Дорогий мій, чому ви не хочете серйозно взятися до вашої хвороби? Хіба ж можна так? Вибачте за дружню одвертість,— зашепотів Михайло Авер'янович,— ви живете в найне-сприятливіших умовах: тіснота, бруд, догляду за вами нема, лікуватись нема за що... Дорогий мій друже, благаємо вас разом з лікарем від усього серця, послухайте нашої ради: лягайте в лікарню! Там і харч здоровий, і догляд, і лікування. Євгеній Федорович хоч і моветон, між нами кажучи, але знавець, на нього можна цілком покластися. Він дав мені слово, що візьметься за вас.

Андрій Юхимович був зворушений щирим співчуттям і слізьми, що раптом заблищали на щоках у поштмейстера.

— Шановний, не вірте! — зашепотів він, прикладаючи руки до серця. —— Не вірте їм! Це обман! Хвороба моя тільки в тому, що за двадцять років я знайшов у всьому місті тільки одну розумну людину, але й та божевільна. Хвороби нема ніякої, а просто я потрапив у зачароване коло, з якого нема виходу. Мені однаково, я до всього готовий.

— Лягайте в лікарню, дорогий мій.

— Мені однаково, хоч у яму.

— Дайте, голубчику, слово, що ви будете слухатись у всьому Євгенія Федоровича.

— Будь ласка, даю слово. Але, повторюю, шановний, я потрапив у зачароване коло. Тепер усе, навіть щире співчуття моїх друзів, сходить до одного — до моєї загибелі. Я гину і маю мужність усвідомлювати це.

— Голубчику, ви видужаєте.

— Для чого це говорити! — сказав Андрій Юхимович роздратовано.— Рідко яка людина під кінець життя не зазнає того самого, що я тепер. Коли вам скажуть, що у вас що-небудь подібне до поганих нирок і збільшеного серця, і ви станете лікуватись, або скажуть, що ви божевільний чи злочинець, тобто, одним словом, коли люди раптом звернуть на вас увагу, то знайте, що ви потрапили в зачароване коло, з якого вже не вийдете. Будете намагатись вийти і ще більше заблудитесь. Здавайтесь, бо ніякі зусилля людські вже не врятують вас. Так мені здається.

Тим часом біля ґрат товпилася публіка. Андрій Юхимович, щоб не заважати, встав і почав прощатися. Михайло Авер'янович ще раз узяв з нього слово честі й провів до надвірних дверей.

Того ж дня, надвечір, до Андрія Юхимовича несподівано зайшов Хоботов у кожушку й високих чоботях і сказав таким тоном, начебто вчора нічого не трапилось:

— А я до вас у справі, колего. Прийшов запросити вас, чи не хочете зі мною на консиліум, га?

Думаючи, що Хоботов хоче розважити його прогулянкою або справді дати йому заробити, Андрій Юхимович одягся й вийшов з ним на вулицю. Він радий був нагоді загладити вчорашню провину і помиритись і в душі дякував Хоботову, який і слова не мовив про вчорашнє і, як видно, жалів його. Від такої некультурної людини важко було сподіватись такої делікатності.

— А де ваш хворий? — спитав Андрій Юхимович.

— У мене в лікарні. Мені вже давно хотілось показати вам... Прецікавий випадок.

Увійшли в лікарняний двір і, обійшовши головний корпус, попрямували до флігеля, де містилися божевільні. І все це чомусь мовчки. Коли увійшли до флігеля, Микита, як звичайно, схопився й виструнчився.

— Тут в одного сталося ускладнення в легенях,— сказав півголосом Хоботов, увійшовши з Андрієм Юхимовичем до палати.— Ви підождіть тут, а я зараз. Піду тільки по стетоскоп.

І вийшов.

XVII

Уже смеркалося. Іван Дмитрович лежав на своїй постелі, уткнувшись обличчям в подушку; паралітик сидів нерухомо, тихо плакав і ворушив губами. Товстий мужик і колишній сортувальник спали. Було тихо.

Андрій Юхимович сидів на ліжку Івана Дмитровича і чекав. Але минуло з півгодини, і замість Хоботова ввійшов до палати Микита, тримаючи в оберемку халат, чиюсь білизну і туфлі.

— Будь ласка, одягайтесь, ваше високоблагородіє,— сказав він тихо. — Ось ваша постілька, будь ласка, сюди,— додав він, показуючи на вільне, очевидно, недавно принесене ліжко.— Нічого, бог дасть, видужаєте.

Андрій Юхимович усе зрозумів. Він, ні слова не кажучи, перейшов до ліжка, яке показав Микита, і сів; побачивши, що Микита стоїть і чекає, він роздягся наголо, і йому стало соромно. Потім він надів лікарняний одяг; кальсони були дуже короткі, сорочка довга, а від халата тхнуло копченою рибою.

— Видужаєте, бог дасть,— повторив Микита.

Він забрав в оберемок одяг Андрія Юхимовича, вийшов і зачинив за собою двері.

"Однаково...— думав Андрій Юхимович, соромливо загортаючись у халат і почуваючи, що в своєму новому костюмі він схожий на арештанта. — Однаково... Однаково, що фрак, що мундир, що цей халат..."

Але як же годинник? А записна книжка, що в боковій кишені? А цигарки? Куди Микита заніс одяг? Тепер, мабуть, уже до самої смерті не доведеться надівати штанів, жилета і чобіт. Усе це якось дивно і навіть спочатку незрозуміло. Андрій Юхимович і тепер був певний, що між

будинком міщанки Бєлової і палатою № 6 нема ніякої різниці, що все на цьому світі дурниця й суєта суєт, а тим часом у нього тремтіли руки, ноги холонули, і було моторошно від думки, що незабаром прокинеться Іван Дмитрович і побачить, що він у халаті. Він встав, пройшовся і знову сів.

От він просидів уже півгодини, годину, і йому набридло до нудьги; невже тут можна прожити день, тиждень і навіть роки, як ці люди? Ну, ось він сидів, пройшовся і знову сів; можна піти й подивитись у вікно, і знову пройтися з кутка в куток. А далі що? Так і сидіти весь час стовпом і думати? Ні, це навряд чи можливо.

Андрій Юхимович ліг, але зразу ж устав, витер рукавом з чола холодний піт і відчув, що все обличчя його запахло копченою рибою. Він знову пройшовся.

— Це якесь непорозуміння...— промовив він, розводячи руками здивовано.— Треба вияснити, тут непорозуміння...

У цей час прокинувся Іван Дмитрович. Він сів і підпер щоки кулаками. Сплюнув. Потім він ліниво глянув на лікаря і, як видно, в першу хвилину нічого не зрозумів; але скоро сонне обличчя його стало злим і насмішкуватим.

— Ага, і вас засадили сюди, голубчику! — промовив він хрипким спросоння голосом, зажмуривши одне око.— Дуже радий. То ви пили з людей кров, а тепер з вас питимуть. Чудово!

— Це якесь непорозуміння...— промовив Андрій Юхимович, лякаючись слів Івана Дмитровича; він знизав плечима й повторив: — Непорозуміння якесь...

Іван Дмитрович знову сплюнув і ліг.

— Прокляте життя! — пробурчав він.— І що гірко й прикро, це ж життя скінчиться не нагородою за страждання, не апофеозом, як в опері, а смертю; прийдуть служники й потягнуть мертвого за руки й ноги в підвал. Брр! Ну, нічого... Зате на тому світі буде наше свято... Я з того світу з'являтимуся сюди тінню й лякатиму цих гадів, Я їх посивіти примушу.

Вернувся Мойсейко і, побачивши лікаря, простягнув руку.

— Дай копієчку! — сказав він.

XVIII

Андрій Юхимович відійшов до вікна й подивився в поле. Уже сутеніло, і па обрії праворуч сходив холодний, багровий місяць. Недалеко від лікарняного паркана, за сто сажнів, не більше, стояв високий білий будинок, обгороджений кам'яним муром. Це була тюрма.

"Ось вона, дійсність!" — подумав Андрій Юхимович, і йому стало страшно.

Були страшні і місяць, і тюрма, і цвяхи на паркані, і далеке полум'я на костопальному заводі. Позаду почулося зітхання. Андрій Юхимович оглянувся й побачив людину з блискучими зірками й орденами на грудях, що усміхалась і лукаво підморгувала оком. І це здалося страшним.

Андрій Юхимович запевняв себе, що в місяці і в тюрмі нема нічого особливого, що і психічно здорові люди носять ордени і що все ЗГОДОІМ згниє й перетвориться на глину, але розпач раптом опанував його, він ухопився обома руками за грати й з усієї сили струснув їх. Міцні грати не подалися.

Потім, щоб не так було страшно, він пішов до постелі Івана Дмитровича і сів.

— Я занепав духом, дорогий мій,— пробурмотів віл, тремтячи і витираючи холодний піт.— Занепав духом.

— А ви пофілософствуйте,— сказав насмішкувато Іван Дмитрович.

— Боже мій, боже мій... Так, так... Ви якось зволйли казати, що в Росії нема філософії, але філософствують усі, навіть дрібнота. Але від філософствування дрібноти нікому нема шкоди,— мовив Андрій Юхимович таким тоном, начебто хотів заплакати й розжалобити.— Навіщо ж, дорогий мій, цей зловтішний сміх? І як же не філософствувати цій дрібноті, коли вона не задоволена? Розумній, освіченій, гордій, волелюбній людині, подобі божій, нема іншого виходу, як іти лікарем у брудне, дурне маленьке місто, і все життя банки, п'явки, гірчичники! Шарлатанство, вузькість, пошлість! О боже мій!

— Ви мелете дурниці. Якщо в лікарі гидко, ішли б у міністри.

— Нікуди, нікуди не можна. Слабкі ми, дорогий... Був я байдужий, бадьоро й розсудливо міркував, а досить було тільки, щоб життя грубо доторкнулось до мене, як я занепав духом... прострація... Слабкі ми, паскудні ми... І ви теж, дорогий мій. Ви розумний, благородний, з молоком матері всмоктали добрі пориви, але тільки вступили в життя, як утомились і захворіли... Слабкі, слабкі!

Щось іще невідчепне, крім страху і почуття кривди, гнітило Андрія Юхимовича весь час, як настав вечір. Нарешті він збагнув, що це йому хочеться пива і курити.

— Я вийду звідси, дорогий мій,— сказав він.— Скажу, щоб сюди світла дали... Не можу так... несила...

Андрій Юхимович пішов до дверей і відчинив їх, але зразу ж Микита схопився й загородив йому дорогу.

— Куди ви? Не можна, не можна! — сказав він.— Пора спати!

— Та я тільки на хвилинку, по двору пройтись! — сторопів Андрій Юхимович.

— Не можна, не можна, не велено! Самі знаєте. Микита зачинив двері й притулився до них спиною.

— Але, якщо я вийду звідси, що кому станеться від цього? — спитав Андрій Юхимович, знизуючи плечима.— Не розумію! Микито, я повцнен вийти! — сказав він тремтячим голосом.— Мені треба!

— Не заводьте непорядків, негарно! — сказав повчально Микита.

— Це чорт знає що таке! — скрикнув раптом Іван Дмитрович і схопився.— Яке він має право не пускати? Як вони сміють тримати нас тут? У законі, здається, ясно сказано, що ніхто не може бути позбавлений волі без суду! Це насильство! Сваволя!

— Звичайно, сваволя! — сказав Андрій Юхимович, підбадьорений криком Івана Дмитровича.— Мені треба, я повинен вийти! Він не має права! Відпусти, тобі кажуть!

— Чуєш, тупа тварино! — крикнув Іван Дмитрович і постукав кулаком у двері.— Відчини, а то двері виламаю! Шкуродер!

— Відчини! — крикнув Андрій Юхимович, тремтячи всім тілом.— Я вимагаю!

-—Поговори ще! — відповів за дверима Микита.—Поговори!

І— Принаймні піди поклич сюди Євгенія Федоровича! Скажи, що я прошу його зайти... на хвилину!

— Завтра вони самі прийдуть.

— Ніколи нас не випустять! — говорив тим часом Іван Дмитрович.— Згноять нас тут! О господи, невже і справді на тому світі нема пекла, і ці негідники будуть помилувані? Де ж справедливість? Відчини, негіднику, я задих-а* юсь! — крикнув він сиплим голосом і навалився на двері.-— Я розтовчу собі голову! Убивці!

Микита швидко відчинив двері, грубо, обома руками і коліном, відіпхнув Андрія Юхимовича, потім замахнувся й ударив його кулаком в обличчя. Андрієві Юхимовичу здалося, що величезна солона хвиля накрила його з головою й потягла до ліжка; справді, в роті було солоно: мабуть, з зубів пішла кров. Він, наче бажаючи випливти, замахав руками й ухопився за чиєсь ліжко і в цей час відчув, що Микита двічі вдарив його в спину.

Голосно скрикнув Іван Дмитрович. Мабуть, і його били.

Потім усе стихло. Рідке місячне сяйво йшло крізь грати, і на підлозі лежала тінь, схожа на сітку. Було страшно. Андрій Юхимович ліг і затамував подих; він з жахом чекав, що його вдарять ще раз. Наче хтось узяв серп, встромив у нього і кілька разів повернув у грудях і в кишках. Від болю він укусив подушку і зціпив зуби, і раптом у голові його, серед хаосу, ясно майнула страшна, нестерпна думка, що зовсім такий самий біль мусили терпіти роками, день у день, оці люди, що здавалися тепер, у місячному сяйві, чорними тінями. Як могло статися, що протягом більш ніж двадцяти років він не знав і не хотів знати цього? Він не знав, не мав поняття про біль, значить, він не винен; але совість, така ж незговірлива і груба, як Микита, примусила його похолонути від потилиці до п'ят. Він схопився, хотів крикнути з усієї сили і бігти швидше, щоб убити Микиту, потім Хоботова, доглядача і фельдшера, нотім себе, але з грудей не вийшло жодного звуку, і ноги не слухались; задихаючись, він рвонув на грудях халат і сорочку, подер і непритомний повалився на ліжко.

XIX

Ранком другого дня в нього боліла голова, гуло у вухах і в усьому тілі відчувалось нездужання. Згадувати про свою вчорашню слабкість йому не було соромно. Він був учора малодушним, боявся навіть місяця, щиро висловлював

чуття і думки, яких раніше й не підозрівав у себе. Наприклад, думки про незадоволеність філософствуючої дрібноти. Але тепер йому було однаково.

Він не їв, не пив, лежав нерухомо й мовчав.

"Мені однаково,— думав він, коли йому ставили запитання.— Відповідати не буду... Мені однаково".

По обіді прийшов Михайло Авер'янович і приніс чвертку чаю й фунт мармеладу. Дар'юшка теж приходила, цілу годину стояла біля ліжка з виразом тупої скорботи на обличчі. Одвідав його й. лікар Хоботов. Він приніс пляшечку з бромистим калієм і наказав Микиті покурити в палаті чим-небудь.

Надвечір Андрій Юхимович умер від апоплексичного удару. Спочатку він відчув трясучий озноб і нудоту; щось гидке, як здавалося, проймаючи все тіло, навіть пальці, потяглось від шлунка до голови і залило очі і вуха. Позеленіло в очах. Андрій Юхимович зрозумів, що йому прийшов кінець, і згадав, що Іван Дмитрович, Михайло Авер'янович і мільйони людей вірять у безсмертя. А що як воно, є? Але безсмертя йому не хотілось, і він думав про нього тільки одну мить. Табун оленів, надзвичайно гарних і граціозних, про яких він читав учора, пробіг повз нього; потім жінка простягла до нього руку з рекомендованим листом... Сказав щось Михайло Авер'янович. Потім усе зникло, і Андрій Юхимович спочив навіки.

Прийшли служники, взяли його за руки і за ноги й віднесли до каплиці. Там він лежав на столі з розплющеними очима, і місяць уночі освітлював його. Ранком прийшов Сергій Сергійович, побожно помолився перед розп'яттям й закрив своєму колишньому начальникові очі.

Через день Андрія Юхимовича ховали. На похороні були тільки Михайло Авер'янович і Дар'юшка.

1892